

MICHEL SIVIGNON

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΜΟΡΦΟΤΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

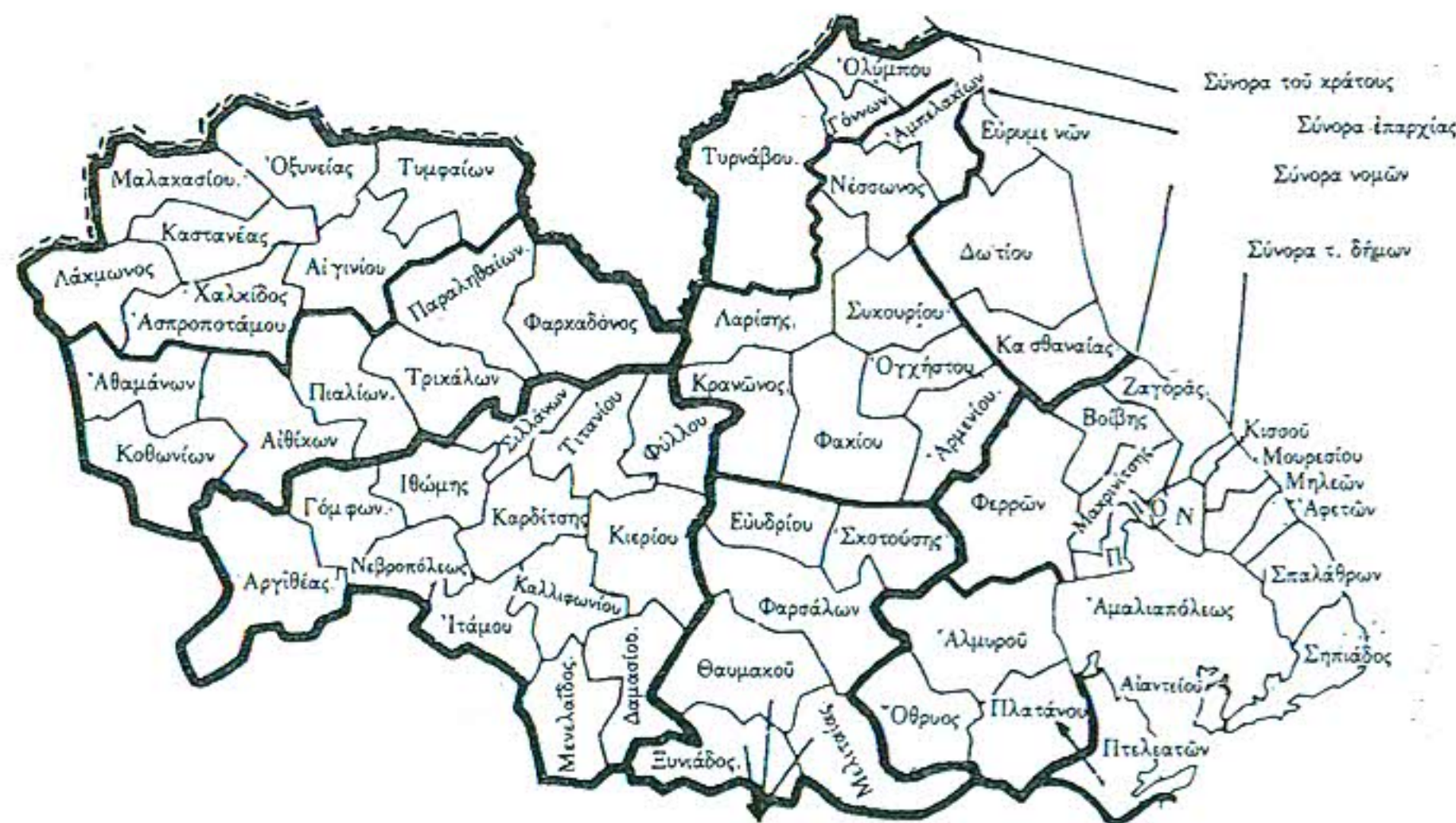
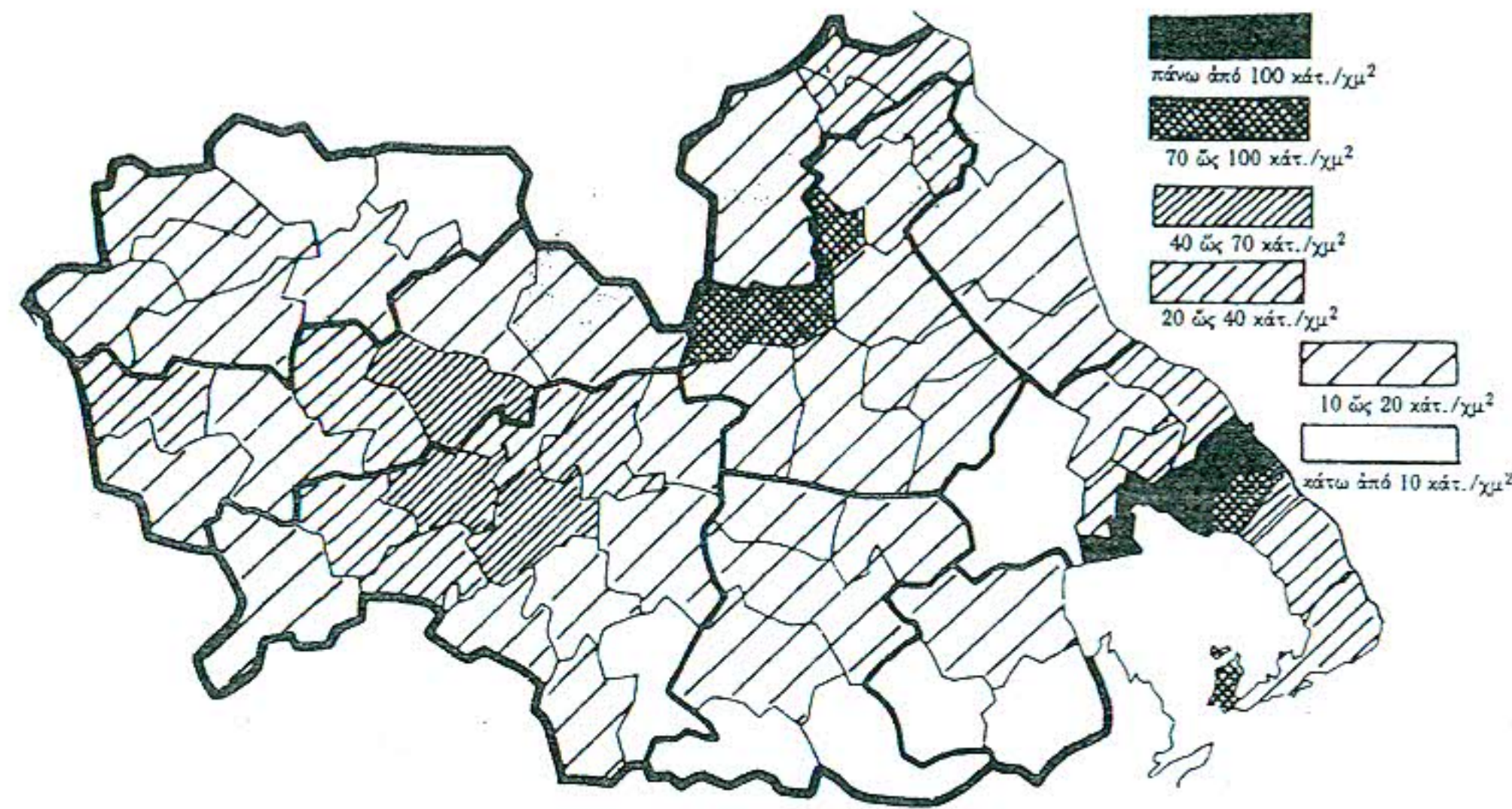
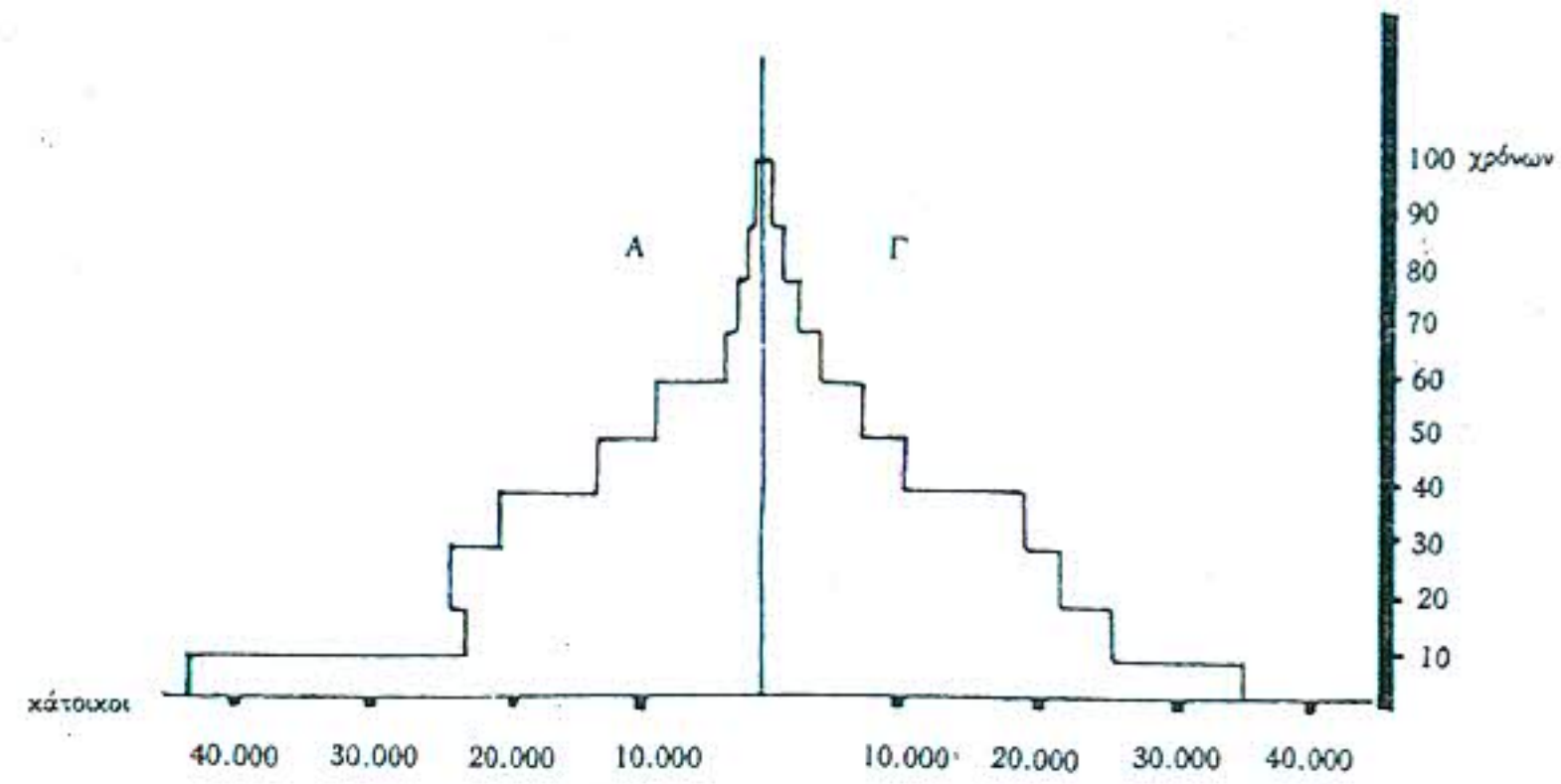
ΤΡΑΠΕΖΑΣ

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΤΟΥ 1881

Οι εξεγέρσεις που εκδηλώθηκαν στη Θεσσαλία σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, πριν από την απελευθέρωσή της από τον τούρκικο ζυγό, κατά τη συνήθη έκφραση των Έλλήνων, δείχνουν αρκετά καθαρά σε ποιό βαθμό η απελευθέρωση ανταποκρινόταν στις προσδοκίες της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Η ένωση με την Ελλάδα αντιπροσωπεύει για τη Θεσσαλία έναν καθοριστικό σταθμό στην οικονομική και στην πολιτική της ιστορία. Στους κόλπους της απέραντης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν αποτελούσε παρά μία περιθωριακή έπαρχία, χωρίς ιδιαίτερη οικονομική σημασία. Ήταν απλά, το αναγκαστικό σημείο διάβασης των χερσαίων επικοινωνιών με την Ελλάδα. Μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας όμως, το νεαρό Βασίλειο διατήρησε πολύ χαλαρούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη. Από την άλλη πλευρά, η ανικανότητα της Τουρκίας του Τανζιμάτ να προβεί σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις και να παραχωρήσει ισότητα σε όλους τους υπηκόους της, χωρίς διακρίσεις φυλής ή θρησκείας, είχε σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή της έπαρχίας, που τά καλύτερα εδάφη της δεσμεύονταν από το καθεστώς των τσιφλικιών και των αναχρονισμών του. Η ένωση με το Βασίλειο της Ελλάδας, παρά την καθυστέρηση που παρουσίαζε τότε σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, ήταν θετική για τη Θεσσαλία. Σήμανε την ένταξή της σε μία πολιτική οντότητα, στην οποία η κεντρική εξουσία έκανε αισθητή την ηγεμονία της σε όλη την επικράτεια και όπου το μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική δραστηριότητα βρίσκονταν κατά μέσο όρο, και αν λάβουμε υπόψη το μικρό μέγεθος της χώρας, σε ανώτερο επίπεδο από ό,τι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δευτερεύουσας σημασίας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Θεσσαλία γινόταν αντίθετα ουσιαστική για την Ελλάδα, για την οποία αποτελούσε την πλουσιότερη αγροτική έπαρχία, τη μόνη που οι ιδιότητες του εδάφους της και η έκταση των πεδιάδων της επέτρεπαν την εισαγωγή σύγχρονων γεωργικών καλλιεργειών.

Σχ. 26. Πυραμίδα των ηλικιών του θεσσαλικού πληθυσμού το 1881

Σχ. 27. Πυκνότητα του πληθυσμού κατά δήμους το 1881

Σχ. 28. Οι διοικητικές διαιρέσεις της Θεσσαλίας από το 1881 ως το 1913

(Π: Παγασαι - Ι: Ίωλκός - Ο: Όρμινιο - Ν: Νήλεια)

1. — Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ἐνῶ στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία οἱ ἀπογραφές ἦταν πάντα ἀποσπασματικές καί χαρακτηρίζονταν ἀπό μία παραπλανητική ἀκρίβεια, ἀπό τό 1881 καί μετά, ἡ Ἑλληνική Στατιστική μᾶς παρέχει τεκμήρια πολύ καλύτερης ποιότητας.

Ἡ Θεσσαλία τοῦ 1881 δέν ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στή σημερινή Θεσσαλία: ἡ ἐπαρχία Ἐλασσόνας παρέμεινε τουρκική μέχρι τό 1912, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐπαρχία Δομοκοῦ, πού σήμερα ὑπάγεται στή Φθιώτιδα, ὑπαγόταν τότε στή Θεσσαλία. Ἡ διοικητική ὀργάνωση συνίστατο τότε, ὅπως καί σήμερα, ἀπό τό Νομό, τήν Ἐπαρχία καί τέλος ἀπό τό Δῆμο, πού ἀντιστοιχεῖ σέ ἕκταση καί πληθυσμό στά γαλλικά καντόνια καί ἀποτελεῖ τή μικρότερη διοικητική μονάδα. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Δῆμος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δέν ἔχει καμιά ὁμοιότητα μέ τό σημερινό, πού δέν εἶναι παρά ἕνας τιμητικός τίτλος πού ἀπονέμεται σέ μερικές κοινότητες γιά νά υπογραμμίσει τόν ἀστικό τους χαρακτήρα:

Ἡ ἀπογραφή τοῦ 1881 ἀποδίδει στή Θεσσαλία ἕναν πληθυσμό 270.886 κατοίκων. Ὁ ἐπίσημος ἀριθμός εἶναι ὅπωςδήποτε μικρότερος ἀπό τόν πραγματικό πληθυσμό. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀνδρῶν ἐμφανίζεται μεγαλύτερος ἀπό ἐκεῖνον τῶν γυναικῶν, διαφορά πού θά πρέπει νά ὀφείλεται σέ μία ὑποτίμηση τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ: βρίσκουμε 43.732 ἀγόρια κάτω τῶν δέκα χρόνων καί μόνον 35.392 κορίτσια τῆς ἴδιας ἡλικίας. Ὁ ἀριθμός τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ θά πρέπει νά εἶναι κι αὐτός ἀνακριβής. Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ἀπογραφῆς παρατηροῦν ὅτι στά χωριά πού εἶχαν τούρικο πληθυσμό, πολλοί ἄνδρες προσπάθησαν νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀπογραφή «εἴτε ἀπό φόβο μπροστά σέ κάτι πού τούς ἦταν καινούργιο, εἴτε γιά νά ἀποφύγουν μία πιθανή στρατιωτική θητεία». ¹ Παρά τήν ἀνεπάρκειά της, ὅμως, ἡ ἐκτίμηση αὐτή τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ πιό σίγουρη πού διαθέτουμε.

2. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ: Η ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ (σχ. 27)

Τό 1881 ὁ θεσσαλικός πληθυσμός ἔχει χαμηλή πυκνότητα. Ἡ ἕκταση τῆς Θεσσαλίας, στά ὄρια πού καθορίσαμε πιό πάνω, φτάνει τά 12.629 τ.χμ. καί ἡ μέση πυκνότητα εἶναι 21 κάτοικοι στό τ.χμ., πυκνότητα πού μπορούμε νά συσχετίσουμε μέ αὐτήν τοῦ συνόλου τῆς Ἑλλάδας τήν ἴδια ἐποχή (32 κάτοικοι στό τ.χμ.).

Ἐπιπλέον, ὁ πληθυσμός αὐτός εἶναι ἄνισα κατανεμημένος. Οἱ πυκνότητες κατά δῆμο κυμαίνονται ἀπό 4,9 κάτοικοι στό τ.χμ. στό δῆμο τῆς Ὀθρυς, πού βρίσκεται στά ὀμόνυμα ὄρη, μέχρι 365 στό τ.χμ. στό δῆμο τῆς Ἰωλοῦ, στό μυχό τοῦ Παγασητικοῦ Κόλπου.

Οἱ περιοχές πού παρουσιάζουν ὑψηλή πυκνότητα, κατανέμονται σέ τρεῖς ζῶνες

1. Ἀπογραφή τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Ἄρτας, 1881.

ἀνισης σπουδαιότητας: ἡ πρώτη καταλαμβάνει τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Πηλίου: ἕξι δῆμοι ἔχουν μεγαλύτερη πυκνότητα ἀπό 100 κατοίκους στό τ.χμ. Πρόκειται ἐντούτοις γιά δήμους ἀγροτικούς: ὁ Βόλος, τήν ἐποχή αὐτή, δέν εἶναι παρά μία μικρή πόλη πού μετά βίας φτάνει τούς 5.000 κατοίκους καί τό χωριό Μακρινίτσα, πού βρίσκεται σέ μεγαλύτερο ὑψόμετρο, ἔχει σχεδόν τόν ἴδιο πληθυσμό. Δυτικότερα, ὁ πληθυσμός παρουσιάζει χαμηλότερη πυκνότητα, ἀλλά παραμένουν περισσότεροι ἀπό 40 κάτοικοι στό τ.χμ. Ἡ μέση πυκνότητα τοῦ Πηλίου εἶναι πολύ ὑψηλή: 65 κάτοικοι στό τ.χμ.

Ἡ δεύτερη ζώνη ὑψηλῆς πυκνότητας δέ φτάνει τούς προηγούμενους ἀριθμούς, εἶναι ὅμως περισσότερο ἐκτεταμένη. Βρίσκεται στή Δυτική Θεσσαλία, στήν πεδιάδα τῶν Τρικάλων καί φτάνει μέχρι τά πρῶτα ἀντερείσματα τῆς Πίνδου, δυτικότερα, ὅπου οἱ δῆμοι τῆς Ἰθώμης, τῆς Νεβρόπολης, τῶν Γόμφων εἶναι σημαντικότεροι ἀπό τούς δήμους τῆς πεδιάδας. Ὁ δῆμος τῶν Τρικάλων ὀφείλει τήν πυκνότητά του, 55 κάτοικοι στό τ.χμ, στήν παρουσία μιᾶς σημαντικῆς πόλης, ἀλλά ὁ ὀρεινός δῆμος τῆς Ἰθώμης φτάνει τούς 50 κατοίκους στό τ.χμ.

Τέλος, μία τρίτη περιοχή ὑπερβαίνει τούς 20 κατοίκους στό τ.χμ.: ὁ Κάτω Ὀλυμπος καί ἡ Ὀσσα. Στό δῆμο τοῦ Ὀλύμπου, ἡ πυκνότητα φτάνει τούς 27 κατοίκους στό τ.χμ.

Ἐκτός ἀπό τίς τρεῖς περιοχές πού ἀναφέραμε, ἕνας μόνον δῆμος εἶναι πυκνοκατοικημένος, ὁ δῆμος τῆς Λάρισας. Ἡ πυκνότητά του ὅμως (70 κάτοικοι στό τ.χμ.) ὀφείλεται στήν παρουσία τῆς πόλης, πού ἀπαριθμοῦσε τότε 13.000 κατοίκους.

Ὀλη ἡ ὑπόλοιπη Θεσσαλία παρουσιάζει μία πολύ χαμηλή πυκνότητα, κάτω ἀπό 20 κατοίκους στό τ.χμ. καί συχνά μάλιστα κάτω ἀπό 10. Οἱ περιοχές τῶν Χασίων στά σύνορα μέ τή Μακεδονία, ἡ Ὀθρυς, τά σύνορα μέ τήν Παλαιά Ἑλλάδα, οἱ κεντρικοί λόφοι εἶναι σχεδόν ἐρημωμένες περιοχές, καθώς ἐπίσης καί τό νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πεδιάδας: στήν εἴσοδο τῆς Λάρισας ὁ δῆμος Φακίου ἔχει μόνον 7 κατοίκους στό τ.χμ.

Πάντως, οἱ ὑψηλότερες ἀγροτικές πυκνότητες δέν ἀνήκουν σέ πεδινές ζῶνες ἀλλά περισσότερο σέ ἡμιορεινούς τομεῖς: σέ δήμους πού βρίσκονται στίς χαμηλότερες βουνοπλαγιές πού δέν εἶναι ἀκόμα ἀφιλόξενες, εἴτε πρόκειται γιά τό Πήλιο, εἴτε γιά τόν Κάτω Ὀλυμπο, εἴτε γιά τήν Πίνδο. Ἀντίθετα, ἐκτεταμένοι ἐπίπεδοι τομεῖς, δηλαδή τό σύνολο σχεδόν τῆς πεδινῆς ζῶνης τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας καί τό νότιο τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, εἶναι ἐκείνη τήν ἐποχή ἐρημωμένοι, παράδειγμα αὐτῶν τῶν ἀντίστροφων πληθυσμιακῶν πυκνοτήτων πού χαρακτηρίζαν τίς μεσογειακές χῶρες μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

3. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Αυτός όμως ο σποραδικός πληθυσμός έχει αυξηθεί αισθητά από τις αρχές του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Τσοποτό,² ο συνολικός πληθυσμός της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας μπορεί να υπολογισθεί γύρω στα 1803 σε 150.000 κατοίκους. Η πυκνότητα είναι τότε κατά μέσο όρο 10 κάτοικοι περίπου στο τ.χμ, αριθμός που συμφωνεί με το μέσο όρο που αποδίδεται στη Βαλκανική Χερσόνησο κατά τη ναπολεόντεια περίοδο.

Γύρω στα 1800 λοιπόν, το μεγαλύτερο τμήμα της Θεσσαλίας είναι σχεδόν ακατοίκητο: τα πρώτα χρόνια του αιώνα είναι φοβερά για τον πληθυσμό της. Στα τέλη του 18ου αιώνα, η πανούκλα είχε φέρει επανειλημμένα τον αφανισμό. Το σχήμα αλληλοδιαδοχής ήταν πάντα το ίδιο. Ένα παράδειγμα του μπορούν να μας δώσουν τα γεγονότα του 1740-1742: Τό 1740, η σοδειά του σιταριού καταστρέφεται ολοκληρωτικά από την κακοκαιρία. Το αποτέλεσμα θα είναι ο λιμός, εύνοικό έδαφος για την ανάπτυξη της πανούκλας. Με την επιδημία, οι Τούρκοι μεταναστεύουν και Έλληνες έρχονται να τους αντικαταστήσουν στα χωριά. Στη συνέχεια, η πανούκλα θα κάνει πολλές φορές την επανεμφάνισή της. Όταν τό 1806 ο Γάλλος Rouquerville περνάει από τα Τρίκαλα, ή φοβερή αρρώστια λυμάνεται την πόλη.³ Οί βιαιοπραγίες των ατάκτων Άλβανών, ή στυγνή διακυβέρνηση του Άλη Πασά των Ίωαννίνων που είχε στην κατοχή του και τή Θεσσαλία, συνετέλεσαν στον ίδιο βαθμό με την πανούκλα στην έρήμωση της χώρας.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι από εκείνη τή ζοφερή εποχή των αρχών του αιώνα, ο πληθυσμός της Θεσσαλίας αυξήθηκε κατά 80% περίπου, αν βέβαια οί εκτιμήσεις που έγιναν γύρω στα 1800 μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες.

4. Η ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΟ 1881 (σχ. 28)

Μιά παρόμοια αύξηση, αν κρίνουμε από την ηλικιακή δομή που εμφανίζει ο θεσσαλικός πληθυσμός τό 1881, είναι πολύ πιθανή. Η πυραμίδα των ηλικιών δείχνει, βέβαια, πόσο ανεπαρκής σε ακρίβεια είναι ή απογραφή. Ταυτόχρονα, όμως, υποδεικνύει ότι πρόκειται για έναν πολύ νέο πληθυσμό, όπου τά άτομα κάτω από τά είκοσι αντιπροσωπεύουν τό 48% του συνόλου. Αντίστροφα, τά άτομα, πάνω από τά εξήντα πέντε αποτελούν μόνον τό 3,7% του θεσσαλικού πληθυσμού.

Οί περιφερειακές διαφορές ανάμεσα στις επαρχίες δέν είναι ιδιαίτερα αισθητές: Τό ποσοστό των ατόμων κάτω από τά είκοσι κυμαίνεται από 49,8% στις επαρχίες Φαρσάλων και Δομοκού έως 43,3% στην επαρχία Τυρνάβου. Παρατηρούμε πάντως μία σχετική γήρανση του πληθυσμού στην Άνατολική Θεσσαλία σε σχέση με τή Δυτική.

2. Τσοποτός, 1912.

3. Rouquerville, 1841, τόμος III, σελ. 29.

Άνατολική Θεσσαλία

Έπαρχία	Άνω των 65 χρόνων	Κάτω των 20 χρόνων
Τυρνάβου	3,6 %	43,3 %
Άγιās	3,1 %	46,4 %
— Λαρίσης	3 %	46,7 %
Άλμυρού	2,8 %	47,2 %
Βόλου	5,3 %	44,1 %

Δυτική Θεσσαλία

Έπαρχία	Άνω των 65 χρόνων	Κάτω των 20 χρόνων
Τρικάλων	2,7 %	49,3 %
Φαρσάλων και Δομοκού	3,2 %	49,8 %
Καρδίτσας	3,6 %	49 %
Καλαμπάκας	3,1 %	47,9 %

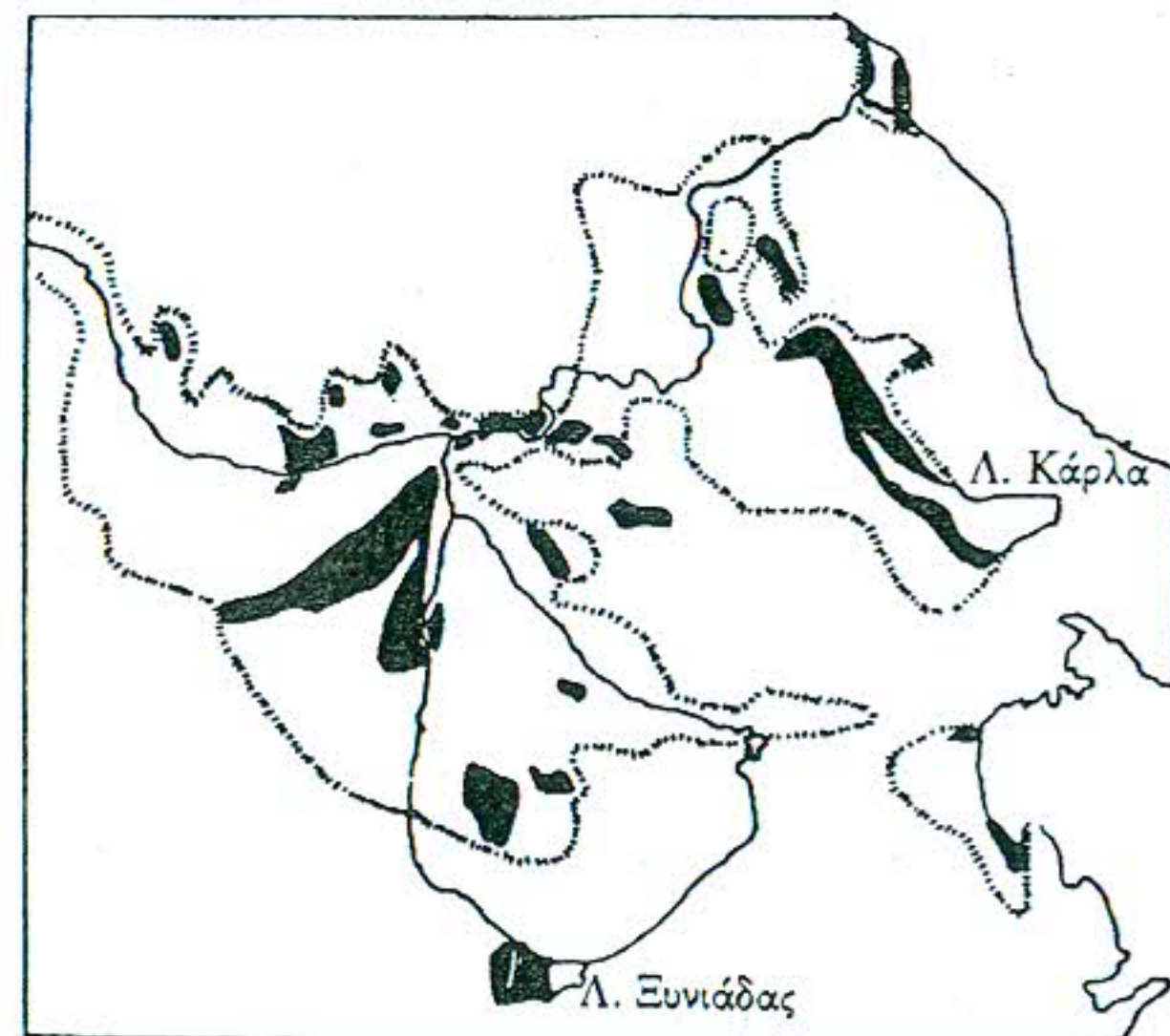
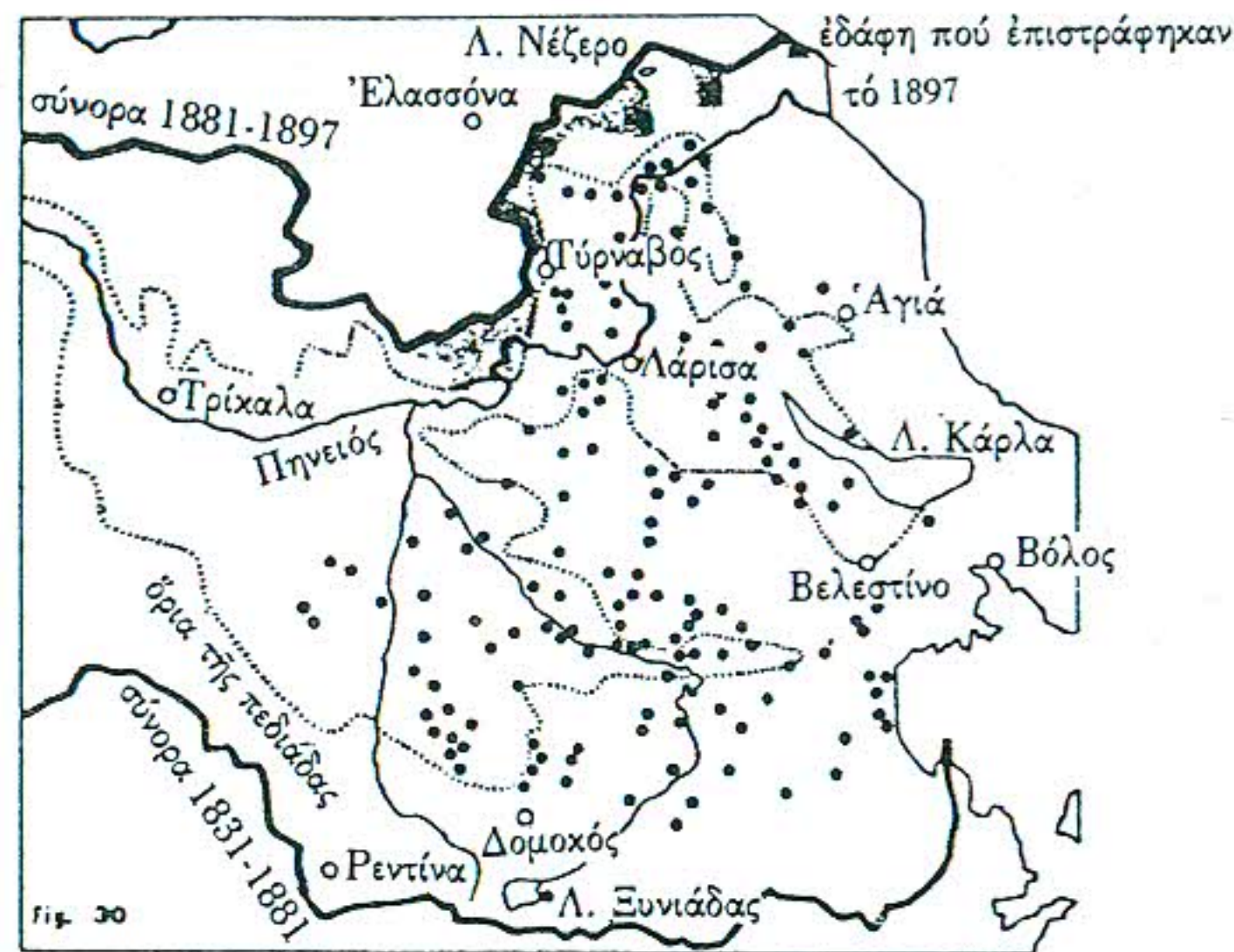
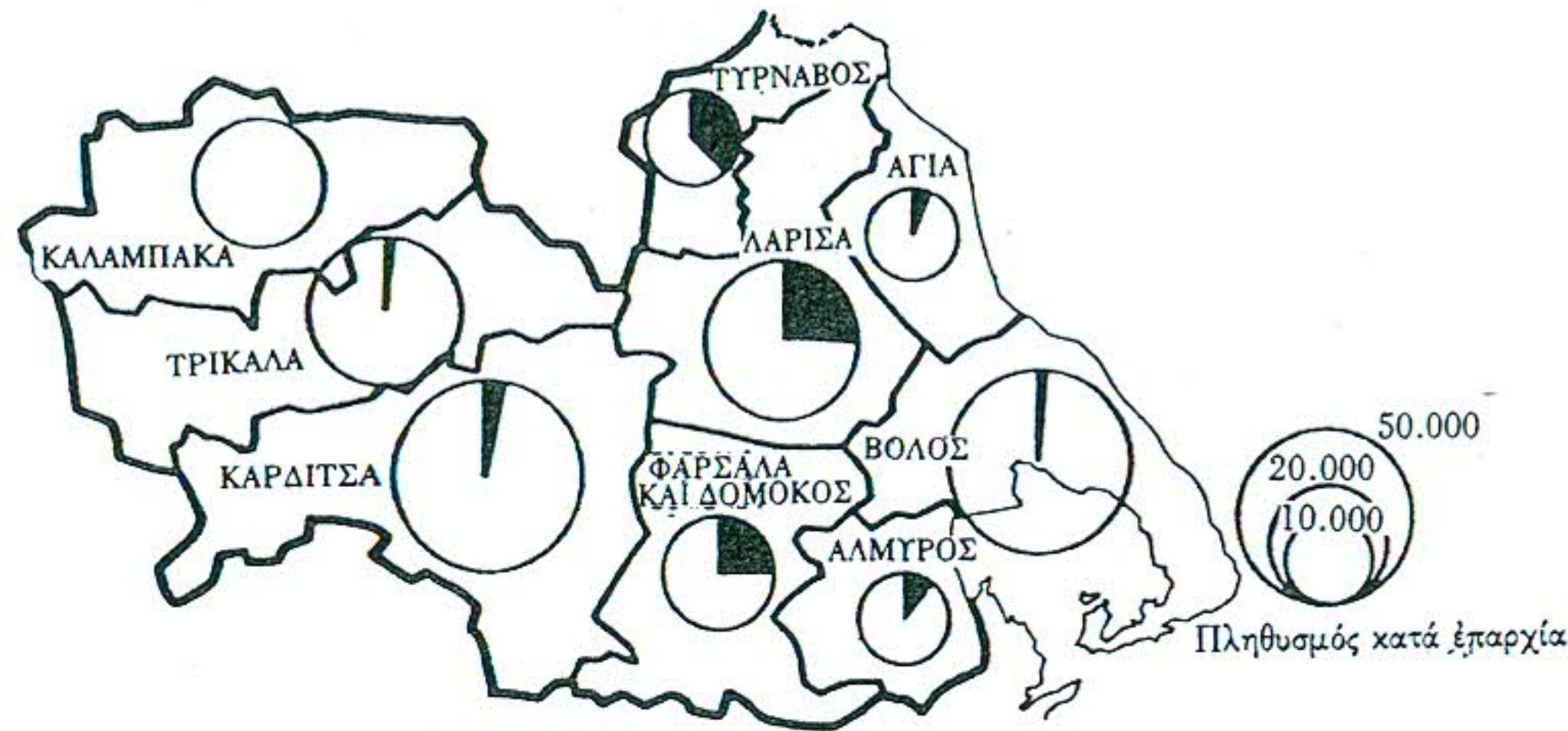
Ομάδες ηλικιών σύμφωνα με την απογραφή του 1881

Η αναλογία επίσης των ατόμων πάνω από τά εξήντα πέντε δέν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές κατά τόπους. Άς σημειώσουμε μόνον, ότι τό ύψηλότερο ποσοστό καταγράφεται στην επαρχία Βόλου, δηλαδή στο Πήλιο.

5. ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (σχ. 29)

Σύμφωνα με την απογραφή του 1881, ο θεσσαλικός πληθυσμός κατανέμεται, όσον αφορά στο θρήσκευμα, με τον ακόλουθο τρόπο: Ορθόδοξοι 90%, Μουσουλμάνοι 9,1%, Έβραίοι 0,9%. Στους Ορθόδοξους συμπεριλαμβάνονται οί Έλληνες και οί εξελληνισμένοι Βλάχοι. Οί Μουσουλμάνοι είναι Άλβανοί σ' ένα μικρό ποσοστό και Τούρκοι στή μεγάλη τους πλειοψηφία. Οί Ίσραηλίτες δέν είναι πολλοί, αφού δέν αντιπροσωπεύουν ούτε τό 1% του πληθυσμού, αλλά παίζουν έναν μάλλον σημαντικό οικονομικό ρόλο. Κατοικούν στις πόλεις και ή σπουδαιότερη κοινότητά τους βρίσκεται στή Λάρισα (68% του συνόλου). Οί υπόλοιποι Έβραίοι είναι διαμοιρασμένοι στα Τρίκαλα (20%) και στο Βόλο (12%). Είναι Έβραίοι ισπανικής καταγωγής, που έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις των Βαλκανίων από τό 14ο αιώνα και μιλάνε ακόμα μιάν έβραιο-ισπανική διάλεκτο.

Οί Τούρκοι θα πρέπει να αντιπροσωπεύουν μάλλον κάτι παρά πάνω από τό ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ένας κάποιος αριθμός προσπάθησε να αποφύγει την απογραφή. Άλλά τό 1881, ή πολιτική κατάσταση είναι ακόμα συγκεχυμένη και πολλοί Οθωμανοί έτοιμάζονται να φύγουν, μή έπιθυ-

Σχ. 29. Η οθωμανική κοινότητα στη Θεσσαλία τό 1881. (τό ποσοστό τῶν Τούρκων στό συνολικό πληθυσμό ἀντιστοιχεί στά μαῦρα τμήματα τῶν κύκλων)

Σχ. 30. Χωριά με τούρκικα ὀνόματα τό 1878. (Πηγή: Kierert)

Σχ. 31. Ζώνες πού πλημμύριζαν μόνιμα ἢ ἐποχιακά στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. (Πηγή: Χάρτης τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου, κλίμακα 1: 75.000°)

μῶντας ἰδιαίτερα νά ζήσουν στό ἐξῆς σ' ἓνα κράτος πού βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐλλη-
νητική κυριαρχία.

Ἐπαρχία	Ἀναλογία τῶν Μουσουλμάνων
Λαρίσης	24,7 %
Ἀγιάς	4,7 %
Ἀλμυροῦ	11,8 %
Βόλου	2,4 %
Φαρσάλων καί Δομοκοῦ	23,8 %
Τυρνάβου	30 %
Τρικάλων	2,4 %
Καρδίτσας	4,9 %
Καλαμπάκας	0

Οἱ Μουσουλμάνοι στή Θεσσαλία τό 1881

Ἡ ὀθωμανική κοινότητα δέν εἶναι μόνον ἡ μεγαλύτερη σέ μέγεθος, ἀλλά ἔχει ἐπίσης ἐγκατασταθεῖ στήν περιοχή ἀπό πολύ παλιά. Ἡ ἀφιξή της χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή τῆς κατάκτησης, πρῖν μάλιστα ἀπό τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλης.⁴ Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, οἱ περισσότεροι Ὀθωμανοί προέρχονται ἀπό τό Ἴκόνιο (τή σημερινή Κόνια) καί γιά τό λόγο αὐτό τοῦς ἀποκάλεσαν Κονιάρους. Αὐτό, βέβαια, δέν πρέπει νά σημαίνει, κατά τήν ἀποφή μας, ὅτι προέρχονται ἀκριβῶς ἀπό αὐτή τήν περιοχή: οἱ ὀνομασίες Κόνια ἢ Ἴκόνιο χρησιμοποιοῦνται γενικά γιά τό ἠπειρωτικό ἐσωτερικό τμήμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τό 19ο αἰῶνα, οἱ Κονιάροι εἶναι χωρικοί ἐγκατεστημένοι στό βόρειο κυρίως τμήμα τῆς πεδιάδας, ἀπό τήν ἀρχή τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν μέχρι τόν Τυρνάβο ἀπό τή μιά, καί μέχρι τό Συκούριο ἀπό τήν ἄλλη. Εἶναι μικροκτηματίες, ἐργατικοί καί φιλήσυχοι καί ἀντιμετωπίζονται μέ περιφρόνηση ἀπό τοῦς ὀμόθηρσικούς τοῦς Ἀλβανούς, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς χωροφύλακες ἢ ἐπιστάτες στά κτήματα τῶν μπέηδων ἢ τῶν ἀγάδων. Κατοικοῦν σέ εἴκοσι περίπου χωριά. Τά σπουδαιότερα εἶναι τό Ντερελί (οἱ σημερινοί Γόννοι), τό Μπαλαμούτ (Ἰτέα), τά Τέμπη (Μπαμπά), τό Μουσαλάρ (Ροδιά), τό Καρατζόλι (Ἀργυροπούλι), τό Οὔτμαντά (Μακρυχώρι), τό Κεσερλί (Συκούριο), τό Τοῖβασι (Καλοχώρι). Ἐξάλλου, τοῦς συναντᾶμε, πολύ πῖό διασκορπισμένους, στά χωριά πού ἦταν ἀκόμα τούρκικα: σέ δέκα περίπου μικρές κωμοπόλεις ἀνάμεσα στά Φάρσαλα καί στόν Δομοκό, σ' ἓνα ἢ δύο κέντρα κοντά στό Βελεστίνο (Κιλελέρ, Ἀμπουφακάρ), σέ ἓναν ἢ δύο οἰκισμούς κοντά στόν Ἀλμυρό (Ἄιδινη, Κίτζελη).

Ἀλλά τό 1881, οἱ Τούρκοι εἶναι ἐπίσης ἀστοί: δημόσιοι λειτουργοί, στρατιωτι-

4. Finlay, 1877, τόμος V, σελ. 125.

505

κοί, γαιοκτήμονες πού δέν κατοικοῦν στά κτήματά τους, ἀλλά στήν πόλη. Ἡ μεγάλη πόλη τῶν Τούρκων, τίς παραμονές τῆς προσάρτησης, εἶναι ἡ Λάρισα. Συναντᾶμε ἐπίσης ἕνα μεγάλο ἀριθμό στά Τρίκαλα.

Συνολικά, ἀντιπροσωπεύουν τό ἕνα τρίτο σχεδόν τοῦ πληθυσμοῦ στήν ἐπαρχία Τυρνάβου καί τό ἕνα τέταρτο στίς ἐπαρχίες Λαρίσης καί Φαρσάλων - Δομοκοῦ. Ἀντίθετα, εἶναι πολύ λίγοι στή Μαγνησία καί στήν πεδιάδα τῶν Τρικάλων. Τό 1881 ὅμως, ὁ τούρκικος πληθυσμός πού ἄλλοτε ἦταν σημαντικός, δέν εἶναι παρά ἕνα ὑπόλειμμα καταδικασμένο νά εξαφανιστεῖ. Ὁ χάρτης πού εἶχε καταρτιστεῖ ἀπό τόν Kiepert⁵ τήν ἐποχή τῆς ἔνωσης τῆς Θεσσαλίας μέ τήν Ἑλλάδα, μᾶς δίνει κάποιες πολύτιμες ἐνδείξεις. Διαπιστώνουμε ἔτσι, ὅτι τά τούρκικα τοπωνύμια εἶναι διαδεδομένα στή Δυτική Θεσσαλία (πεδιάδα τῆς Λάρισας), στήν πεδιάδα τοῦ Ἄλμυροῦ, στούς κεντρικούς λόφους καί στό νότιο τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Καρδίτσας. Ἀντίθετα, δέν ἐμφανίζονται καθόλου στήν παράκτια ὄροσειρά τοῦ Αἰγαίου, ἀπό τόν Κάτω Ὀλυμπο μέχρι τό Πήλιο, καί λείπουν ἐντελῶς σχεδόν ἀπό τό δυτικό τμήμα τῆς κοιλάδας τοῦ Σοφαδίτικου (σχ. 30).

Μιά ἑλληνική Δυτική Θεσσαλία ἀντιπαράτιθεται ἔτσι στήν ἐκτουρκισμένη Κεντρική Θεσσαλία. Τά χωριά μέ τούρκικο ὄνομα, (ἐν μέρει ἢ ἐντελῶς), δέν κατοικοῦνται ὅλα ἀπό Τούρκους τή στιγμή τῆς ἔνωσης. Πολλά, μάλιστα, κατοικοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό Ἑλληνας. Μαρτυροῦν ὅμως τήν πολύ μεγαλύτερη ἐξάπλωση τοῦ τούρκικου πληθυσμοῦ κατά τήν προηγούμενη περίοδο. Ἐλάχιστα πράγματα ἀπομένουν σήμερα. Μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐξελληνίστηκαν τά τούρκικα ὀνόματα, ἐξαλείφθηκαν σχεδόν ὀλοκληρωτικά καί τά ἀρχαιολογικά ἔχνη τοῦ περάσματος τους. Μποροῦμε νά μετρήσουμε στά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ τά δημόσια κτίρια (χαμάμ καί τζαμί) πού διασώζονται καί μαρτυροῦν τό πέρασμά τους: ἕνα τζαμί τοῦ 16ου αἰώνα στά Τρίκαλα, ἕνα τοῦ 18ου αἰώνα στή Λάρισα, ἕνα χαμάμ στόν Τύρναβο, ἕνα μικρό τζαμί στήν εἴσοδο τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν, ἱερό τέμενος τῶν Τούρκων (Μπαμπά).

Ὅλες οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν συμφωνοῦν στή μαρτυρία γιά τήν ἔντονη μείωση τοῦ τούρκικου πληθυσμοῦ τό 18ο καί τό 19ο αἰώνα, πρὶν ἀκόμα ἀπό τήν ἔνωση μέ τήν Ἑλλάδα. Στό ταξίδι του, ὁ Ἄγγλος Leake ἐντυπωσιάζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν χωριῶν, ἰδιαίτερα στήν περιοχή ἀνάμεσα στά Φάρσαλα καί στούς Σοφάδες, ὅπου τά ἐρειπωμένα τζαμί μαρτυροῦσαν τήν παλιά ὀθωμανική ἐγκατάσταση.⁶ Ἀναφέρει, σάν παράδειγμα τῶν τοποθεσιῶν ὅπου ἄλλοτε κατοικοῦσαν Κονιάραι καί εἶχαν μετατραπεῖ σέ τσιφλίκια μέ κατοίκους Ἑλληνας χωρικούς, τά Ὀρφανά, τό Μιζαλάρ (Συκέα), τό Χατζόμπασι (Ἰπέρεια). Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καί στήν πεδιάδα τοῦ Ἄλμυροῦ: κι ἐκεῖ, τό Κίτζελη καί τό Αἰδίνη ἦταν ἄλλοτε χωριά τῶν Κονιάρων πού εἶχαν πρόσφατα ἀποικηθεῖ ἀπό Ἑλληνας.⁷ Σ' αὐτές

5. Kiepert, 1882.

6. Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, σελ. 301.

7. Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, σελ. 345.

τίς παραμεθόριες περιοχές τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὑποχώρηση εἶχε πάρει ἤδη μεγάλες διαστάσεις καί οἱ τούρκικες κοινότητες πού ὑπῆρχαν ἀκόμα ἦταν μικρές καί μᾶλλον ἐξαθλιωμένες, ὅπως τό Ἀμπουφακάρ (τό σημερινό Καλαμάκι); χωριό στούς πρόποδες τοῦ Μαυροβουνίου, στίς ἐλώδεις ὄχθες τῆς λίμνης Κάρλας.⁸

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ὁ τούρκικος πληθυσμός θά πρέπει νά συμπεριελάβανε, ἀρχικά τουλάχιστον, ἕναν μεγάλο ἀριθμό Γιουρούκων βοσκῶν.⁹ Κάτι τέτοιο εἶναι πολύ πιθανό, ἂν σκεφτοῦμε τίς δυνατότητες γιά νομαδική κτηνοτροφία πού προσφέρει τό φυσικό περιβάλλον. Οἱ Βλάχοι ἄλλωστε, πού ἀσκοῦν τίς ἴδιες δραστηριότητες μέ τοὺς Γιουρούκους, ἐντοπίζονται στή Θεσσαλία ἀπό τόν Ἰσπανό ραβίνο Benjamin de Tudela πολύ πρὶν ἀπό τήν τούρκικη κατάκτηση, τό 1160. Ἡ τοπωνυμία μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει μερικές ἐνδείξεις στό σημεῖο αὐτό.¹⁰ Πρόκειται γιά τυπικά τοπωνύμια τῆς Ἀνατολίας, μέ πολλά παρανόμια, τοτεμικές ὀνομασίες κτλ., πού πολλές εἶναι γνωστές ὡς ὀνομασίες τῶν νομαδικῶν φύλων τῆς Ἀνατολίας, τήν ὀθωμανική ἐποχή: Χατζηλάρ (προσκυνητής), Κιτσιλέρ (ἀπό τό κίτσι: κατσίκι), Καραϊσλάρ (Ἰσσα ὁ Μαῦρος), Καζακλάρ (οἱ κοζάκοι), Καπατσιλάρ (ἀπό τό Καπάτσι: κατασκευαστής καπακιῶν, πωμάτων), Μουζαλάρ (Μούσσα: ἀνδρικό ὄνομα), Σακαλάρ (Σακά: νεροκουβαλητής), Σαρασλάρ (Σαράτς: σαγματοποιός), Τατάρ, Τσαμπεσλάρ (ἀπό τό Τσαούς: λοχίας), κτλ. Εἶναι πολύ πιθανό, λοιπόν, νομάδες τούρκικης καταγωγῆς νά εἶχαν ἔρθει νά κατοικήσουν στή Θεσσαλία τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Φαίνεται, πάντως, ὅτι εἶχαν εξαφανιστεῖ ἀπό τίς ἀρχές ἤδη τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἡ ἀκριβὴς γνώση τῆς κατανομῆς τοῦ τούρκικου πληθυσμοῦ στή Θεσσαλία δέν παρουσιάζει μόνον ἱστορικό ἐνδιαφέρον: ἡ κατανομή τοῦ ὀθωμανικοῦ πληθυσμοῦ δίνει μιά ἰδέα τῆς διανομῆς τῶν μεγάλων γαιοκτησιῶν, τῶν τσιφλικιῶν, ἡ ὁποία ἀντικατοπτρίζει κατὰ τά φαινόμενα τῆς διανομῆς τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν κατὰ τή βυζαντινὴ περίοδο.

Οἱ κτηνοτρόφοι τούρκικης καταγωγῆς δέν εἶναι ὁ μόνος εἰδικευμένος ποιμενικός πληθυσμός. Πολύ πρὶν ἀπ' αὐτούς ὑπῆρχαν οἱ Βλάχοι καί πιθανόν οἱ Σαρακατσάνοι. Ὡς Ὀρθόδοξοι ὅμως, δέν ξετάζονται ξεχωριστά ἀπό τήν ἀπογραφή τοῦ 1881. Ἄλλωστε, οἱ Σαρακατσάνοι εἶναι καθαρά Ἑλληνας. Ἡ παρουσία Βλάχων βοσκῶν στή Θεσσαλία ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπό πολύ παλιά. Οἱ Βλάχοι ξεχωρίζουν ἀπὸ τῆ λατινική γλώσσα τους. Ἀπὸ τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὅμως, τείνουν νά ἀφομοιωθοῦν σταδιακά ἀπὸ τόν ἑλληνικό πληθυσμό καί εἶναι ὅλοι δίγλωσσοι. Χωρίζονται σέ δύο ὁμάδες: στοὺς Κουτσόβλαχους, πού ἀπὸ πολύ παλιά ἔχουν ἐγκατασταθεῖ στά καλοκαιρινὰ χωριά τους στήν Πίνδο καί στοὺς Ἀρβανιτόβλαχους, πού ἦρθαν ἀργότερα ἀπὸ τήν Ἀλβανία καί μιλᾶνε, ἐκτός ἀπὸ τά Βλάχικα, τά Ἑλληνικά καί τά Ἀλβανικά. Ὅλοι τους μοιράζονται τῆ χρονιά τους ἀνάμεσα στά ὀρεινὰ καλο-

8. Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, σελ. 418.

9. Finlay, 1877.

10. Ὁ M. de Planhol εἶχε τήν καλοσύνη νά ἀναλύσει τά τουρκικά τοπωνύμια τῆς περιοχῆς μας.

καιρινά βοσκοτόπια και στά χειμερινά, στην πεδιάδα. Βοσκοί είναι επίσης και οι Κουπατσαραϊοί, που περνάνε τό καλοκαίρι στά όρεινά χωριά της περιοχής τών Γρεβενών, στη Δυτική Μακεδονία. Δέ μιλάνε Βλάχικα, αλλά πιθανόν νά πρόκειται για έξελληνισμένους Βλάχους. Είναι δύσκολο νά μιλήσουμε για τήν καταγωγή τών Σαρακατσάνων, που είναι καθαρά έλληνική έθνότητα και άσχοyn τό ίδιο έπάγγελμα μέ τούς Βλάχους, αλλά τείνουν περισσότερο πρός τό νομαδισμό.

Όσο για τήν καταγωγή τών Καραγκούνιδων, τών χωρικών της Δυτικής Θεσσαλίας που είναι συγκεντρωμένοι στην περιοχή ανάμεσα στά Τρίκαλα και τήν Καρδίτσα, παραμένει άνεξιχνίαστη. Μιλάνε μόνον Έλληνικά και διακρίνονται από τίς φορεσιές τών γυναικῶν τους: μαύρα ή σκούρα μπλέ φουστάνια μέ κόκκινα κεντήματα. Νά είναι άραγε κι αυτοί Βλάχοι που έχουν έγκατασταθει μόνιμα από πολύ παλιά; Η προσήλωση που δείχνουν στις φορεσιές τους, συμβαδίζει μέ μία κάποια κοινωνικοπολιτιστική καθυστέρηση που ήταν ήδη αισθητή στά τέλη του 19ου αιώνα.

Δεν είμαστε σέ θέση νά εκτιμήσουμε τό ποσοστό συμμετοχής τών διαφορετικῶν αὐτῶν ομάδων στό θεσσαλικό πληθυσμό του 1881: όπωσδήποτε, θά πρέπει νά υπήρχαν ακόμα αρκετές χιλιάδες ήμινομάδων βοσκῶν: ίσως 10 ή 20.000. Ήδη, όμως, οί Βλάχοι δέν είναι όλοι νομάδες: άν και συχνά έγκαταστημένοι στις πόλεις, όπου άσχοyn διάφορα κερδοφόρα επαγγέλματα, έμπορικά ή τεχνικά, έχουν διατηρήσει τή συνείδηση της ιδιομορφίας τους.

6. ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η Θεσσαλία γνώρισε τό 19ο αιώνα τίς έπιπτώσεις μιᾶς σειράς έσωτερικῶν μετακινήσεων του πληθυσμού της, για τίς όποιες όμως διαθέτουμε έλάχιστες πληροφορίες. Τά πρώτα χρόνια του αιώνα θά πρέπει νά ήταν τρομαχτικά για τόν άγροτικό πληθυσμό. Στίς περιγραφές τους, οί περιηγητές μιλάνε συνέχεια για χωριά έρημωμένα μετά από τίς εκτελέσεις του Άλη Πασᾶ, για χωρικούς που φεύγουν νά γλιτώσουν από τούς φόρους που δέν είναι σέ θέση νά πληρώσουν. Τά παράλια της Μικρᾶς Ασίας που έχουν καλύτερη διακυβέρνηση, θά δεχτούν τότε έναν μεγάλο αριθμό Θεσσαλῶν.¹¹ Αὐτοί που έγκαταλείπουν όμως τίς πεδιάδες δέν πηγαινουν πάντα τόσο μακριά: ή Πίνδος και τό Πήλιο αποτελοyn σχετικά άσφαλή καταφύγια και πολύ πιό κοντινά. Η ύψηλή πυκνότητα του πληθυσμού τους όφειλεται έν μέρει στη συρροή πληθυσμῶν που προέρχονται από τήν πεδιάδα. Αντίθετα, οί κάτοικοι του Μαυροβουνίου και του Πηλίου μεταναστεύουν στη Μικρά Ασία και όχι στη γειτονική πεδιάδα: άνήκουν στον κόσμο του Αίγαίου.

Στη συνέχεια, μετά τήν Άνεξαρτησία της Ελλάδας, περνουν από τό έδαφος της Θεσσαλίας οί τούρκικοι πληθυσμοί της Πελοποννήσου, οί όποιοι όμως δέ μένουν, αλλά πηγαινουν νά έγκατασταθοyn βορειότερα (ιδιαίτερα στη λεκάνη του Άλιάμονα). Μένουν μόνον, στην είσοδο της Λάρισας, στρατοπεδευμένα τά ύπολείμματα

11. Leake.

των μαύρων στρατιῶν που είχε ξεσηκώσει ό Άλη τών Ίωαννίνων.¹² Μαζί τους, θά ένωθοyn άργότερα κάποιοι Καυκάσιοι, διωγμένοι από τήν προώθηση τών Ρώσων στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας. Η σταδιακή μείωση της τούρκικης μειονότητας τών Κονιάρων και ή άφιξη Έλλήνων χωρικών που τούς αντικαθιστοyn, αποτελεῖ άλλον έναν παράγοντα στην ανάμιξη τών πληθυσμῶν.

Τέλος, μέ τήν τελευταία περίοδο αστάθειας, που εγκαινιάζεται από τίς ταραχές του 1878 και τελειώνει μέ τήν προσάρτηση στην Ελλάδα τό 1881, οί Τούρκοι τών πόλεων έγκαταλείπουν τήν περιοχή. Αὐτό εξηγεί και τό γεγονός, ότι οί αριθμοί που καταγράφονται για τόν πληθυσμό της Λάρισας στην απογραφή του 1881 (13.000 κάτοικοι) είναι κατώτεροι από όλες τίς άλλες εκτιμήσεις που είχαν πραγματοποιηθει στη διάρκεια του αιώνα: ό Dodwell¹³ μιλάει για 20.000 Τούρκους, ό Vogué αποδίδει στην πόλη 25.000 ως 30.000 κατοίκους.¹⁴ Η χρονολογία του 1881 δέ σημαίνει μόνον τό τέλος τών έσωτερικῶν μεταναστεύσεων. Στη συνέχεια, οί μεταναστεύσεις αλλάζουν χαρακτήρα. Τά γεγονότα της έξωτερικῆς πολιτικῆς παύουν νά παίζουν τόν αποφασιστικό ρόλο και οί διάφορες ρυθμιστικές αναμορφώσεις καταλήγουν στό έξής στην έπίτευξη μεγαλύτερης άρμονίας ανάμεσα στους φυσικούς πόρους και στον αριθμό τών κατοίκων: τά βουνά διοχετεύουν τό πλεόνασμά τους στις έγκαταλειμμένες πεδιάδες.

II. — Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Η κατάσταση που επικρατεῖ τό 19ο αιώνα στη Θεσσαλία, αλλά και σέ όλες τίς άλλες επαρχίες που βρίσκονταν κάτω από τήν τούρκικη κυριαρχία, μάς είναι έλάχιστα γνωστή. Αν γνωρίζουμε τό νομικό καθεστώς που ισχύει για τίς διάφορες κοινωνικές τάξεις στό έσωτερικό της Όθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, άγνοοyn τήν πραγματική κατάσταση. Η Θεσσαλία δέν άσκησε ιδιαίτερη γοητεία στους Έλληνες έρευνητές. Έτσι, τό ασφαλέςτερο υλικό μάς τό παρέχουν οί άφηγήσεις τών περιηγητῶν. Τό 18ο αιώνα, όμως, είναι έλάχιστοι. Ο αριθμός τους αυξάνεται στις άρχές του 19ου, μέ τήν άπελευθέρωση του Βασιλείου, τό φιλελληνικό κίνημα της Εύρώπης και τίς άρχές της αρχαιολογικῆς έρευνας. Οί αρχαιολόγοι θά αποδειχθοyn άλλωστε οί καλύτεροι παρατηρητές. Στην πρώτη σειρά θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τόν Άγγλο Leake, του όποιου τά Ταξίδια στη Βόρεια Ελλάδα (*Travels in Northern Greece*), μάς δίνουν τήν καλύτερη εικόνα της Θεσσαλίας, στό πρώτο μισό του 19ου

12. De Vogué, 1879.

13. Dodwell, 1814.

14. De Vogué, 1879.

αιώνα. Τό μειονέκτημα βρίσκεται στό χρονικό διάστημα πού μεσολαβεί ανάμεσα στά ταξίδια τῶν περιηγητῶν.

Περισσότερο, λοιπόν, ἀπό μιά περιγραφή σέ μιά συγκεκριμένη χρονική στιγμή, θά προσπαθήσουμε νά παρουσιάσουμε τά οὐσιαστικά χαρακτηριστικά τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς κατάστασης, γιά τήν περίοδο ἀπό τό 1800 ἕως τό 1880.

2. Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ

Δείξαμε ὅτι ἡ μέση πυκνότητα θά πρέπει νά ἦταν στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα τῆς τάξης τῶν δέκα κατοίκων στό τ.χμ. Ἄν λάβουμε, ὅμως, ὑπόψη τήν ὑψηλότερη πυκνότητα πού παρουσιάζει τό Πήλιο, τότε τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἐπαρχίας δέ θά πρέπει νά ξεπερνῶσε τούς πέντε κατοίκους στό τ.χμ.

Στό μεγαλύτερο τμήμα τῆς Θεσσαλίας ἡ γεωργική καλλιέργεια περιοριζόταν γύρω ἀπό τά χωριά. Οἱ κεντρικοί λόφοι, ἀπό τή Λάρισα μέχρι τά Φάρσαλα, καλύπτονταν ἀπό πουρνάρια καί ἀγριοαχλαδιές καί εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στούς βοσκούς.¹⁵ Ἡ ἴδια κατάσταση ἐπικρατοῦσε καί στήν πεδιάδα τοῦ Ἄλμυροῦ. Ἀνεβαίνοντας λίγο σέ ὑψόμετρο, ἀκόμα καί στούς χαμηλοῦς λόφους, οἱ καλλιέργειες σταματοῦσαν καί παραχωροῦσαν τή θέση τους στούς θάμνους καί σέ συστάδες ἀπό ἀσφόδελους. Οἱ καλλιεργημένες ζῶνες ἐμφανίζονται ἔτσι σάν ξέφωτα. Ἀκόμα καί ἡ πεδιάδα πού περιλαμβάνεται μεταξύ Λάρισας καί Τυρνάβου, πού ἦταν μιά ἀπό τίς εὐφορότερες καί εἶχε τό πλεονέκτημα νά βρίσκεται κοντά σέ δύο πόλεις, δέν καλλιεργεῖτο συστηματικά, ἄν καί δέν κινδύνευε ἀπό πλημμύρες. Τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς πεδιάδας ἀπό τή Λάρισα μέχρι τό Βόλο καταλαμβάνονταν ἀπό τή λίμνη Κάρλα. Μέ τίς ἀσταθεῖς ὄχθες τῆς, ἡ Κάρλα χρησίμευε σάν ὑποδοχή τοῦ Πηνειοῦ τό χειμῶνα, πρὶν χυθεῖ μέ τή σειρά τῆς, τό καλοκαίρι, στόν ποταμό. Τά χωριά βρίσκονταν σέ ἀπόσταση ἀπό τήν πεδιάδα καί ἐκμεταλλεύονταν τίς πλημμυρισμένες ἐκτάσεις μόνον ὅταν ἡ διάρκεια τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ νεροῦ δέν ἐμπόδιζε τήν ἀνοιξιὰτικὴ σπορά.

Στή Δυτικὴ Θεσσαλία καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή τῶν Τρικάλων, ἡ κατάσταση ἦταν καλύτερη. Τά χῶματα εἶχαν ἀρκετὴ ὑγρασία ὥστε νά μποροῦν νά δίνουν τακτικά συγκομιδὴ, ἀκόμα καί χωρίς ἀρδευση καί οἱ πλημμύρες ἦταν πολύ πιό περιορισμένες σέ ἔκταση. Ἀντίθετα, μιά ἐλώδης ζώνη χώριζε τά Τρίκαλα ἀπό τήν Καρδίτσα καί ὀλόκληρο τό νότιο τμήμα τῆς πεδιάδας δέν μποροῦσε νά συντηρήσει παρά χαμηλότερες πυκνότητες. «Σ' αὐτό τό τμήμα τῆς πεδιάδας, οἱ καλλιέργειες εἶναι πολύ περιορισμένες καί τά ἐδάφη χρησιμοποιοῦνται κυρίως σάν βοσκοτόπια».¹⁶ Ἡ σχεδόν κλειστὴ κοιλότητα τῆς λίμνης Ξυνιάδας (πού ὀνομαζόταν τότε Νταουκλή) ἦταν κι αὐτὴ ἐλάχιστα ἀξιοποιημένη. Τελικά, ὅλη ἡ πεδινὴ περιοχή τῆς Θεσσαλίας παρουσιάζει μιά πολύ ἔντονη ἀντίθεση μεταξύ *ager* καί *salus*. Τό *ager* καλύπτει μιά ἔκταση κατὰ πολύ πιό περιορισμένη, τό *salus* χρησιμεύει σάν ἔκταση ἐπινομῆς (σχ. 31).

15. Leake, I, σελ. 444.

16. Holland, 1819, τόμος 2, σελ. 362.

Τά βουνά παρουσιάζουν δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ὄψεις. Ἐχομε ἐπισημάνει τίς ὑψηλές πυκνότητες πληθυσμοῦ πού παρουσιάζει τό Πήλιο. Πολύ μεγάλα χωριά διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο, σχεδόν χωρίς διακοπή στό κεντρικὸ τμήμα, ἀπό τή Μακρινίτσα ὡς τίς Μηλιές καί τό Νεοχώρι στήν πλευρά τοῦ Παγασητικοῦ, ἀπό τό Πουρί καί τή Ζαγορά μέχρι τό Μούρεσι, στήν πλευρά τοῦ Αἰγαίου. Πρόκειται γιά χωριά ἡμικλινῆ, χτισμένα σέ ὑψόμετρο 400 ὡς 800 μέτρων. Ἡ δευτέρη πυκνοκατοικημένη ζώνη εἶναι ἡ λεκάνη τῆς Ἀγιάς πού διαθέτει τά ἴδια πλεονεκτήματα: πλαγιές πού εἶναι δυνατόν νά διαμορφωθοῦν, ἥπιο κλίμα πού ἐπιτρέπει τήν καλλιέργεια τῆς ἐλιάς, ἄφθονα νερά. Τό 1881, ἡ λεκάνη τῆς Ἀγιάς ἔχει πυκνότητα πενήντα ὀχτῶ κατοίκους στό τ.χμ. Οἱ πλαγιές τοῦ Κισσάβου καί τοῦ Κάτω Ὀλύμπου, χωρίς νά φτάνουν τίς πυκνότητες τοῦ Πηλίου, στεγάζουν μεγάλα χωριά, μερικὰ ἀπό τά ὁποῖα, ὅπως ἡ Ἀνατολή καί ἡ Σπηλιά πού ξεπερνᾶνε καί τά δύο τοὺς 1.000 κατοίκους, βρίσκονται σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων.

Ἡ Πίνδος εἶναι μᾶλλον πυκνοκατοικημένη. Τό βόρειο τμήμα τῆς εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν Βλάχων βοσκῶν, πού εἶναι συγκεντρωμένοι σέ μεγάλα χωριά ὅπως τό Γαρδίκι, ἡ Κρανέα, ἡ Καστανιά. Τό νότιο τμήμα, στήν περιοχή τῶν Ἀγράφων, ἔχει κι αὐτὸ μεγάλες κωμοπόλεις: οἱ πλαγιές ἔχουν ἐκχερσθεῖ κι ἔχουν δημητριακά, ἀμπέλια, μουριές.

Ἀντίθετα, τά Χάσια καί τά Ἀντιχάσια, στά σύνορα μέ τή Μακεδονία, εἶναι σχεδόν ἀκατοίκητα, ὅπως καί τά ὑψώματα τῆς Ὄθρουος στό νότο καί τά σύνορα μέ τή Φθιώτιδα, κρησφύγετα τῶν ληστῶν ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων θά προσπαθήσει, χωρίς μεγάλη ἐπιτυχία, νά ἀπαλλάξει τήν περιοχή.

3. Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

A. — Νομοθεσία τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας στήν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία

Τό 19ο αἰῶνα καί μέχρι τήν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Βενιζέλου, τό 1925, ἡ Θεσσαλία εἶναι μιά περιοχή μεγάλων γαιοκτησιῶν. Ἡ καταγωγή τους θά πρέπει μᾶλλον νά ἀναζητηθεῖ πολύ παλιά στήν ἱστορία τῆς. Πάντως, ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία ἦταν ἤδη μιά γῆ λατιφούντιων καί μέ τήν ἀφιξὴ τῶν Τούρκων, ὅταν ὁ Μουράτ Β' κατέλαβε τήν περιοχή τό 1445, τό ὀθωμανικὸ φεουδαλικὸ σύστημα ἀντικατέστησε χωρίς δυσκολίες τό βυζαντινόν.¹⁷ Δέν ὑπάρχει λοιπόν ἀσυνέχεια ἀνάμεσα στό βυζαντινὸ ἔγγειο καθεστῶς τῆς Θεσσαλίας (ὁ ὅρος βυζαντινὸ εἶναι συζητήσιμος, ἄν σκεφτοῦμε κάτω ἀπό πόσες διαφορετικὲς κυριαρχίες βρέθηκε ἡ περιοχή τό 13ο καί τό 14ο αἰῶνα) καί τό ὀθωμανικόν.

Τό σύνολο τῶν γαιῶν στή διάρκεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀνῆκε στό Κράτος: ἦταν δημόσιες (*mir*). Ἦταν δυνατό ὅμως νά παραχωρηθοῦν σέ θρησκευτικὰ ἰδρύματα καί τότε ὀνομάζονταν βακούφια (*vakouf* ἢ *wakf*). Οἱ ὑπόλοιπες ἐκτάσεις χωρίζονταν σέ τιμάρια, ζιαμέτια καί χάσια. Τά χάσια ἦταν ἰδιοκτησίες πού τήν

17. Finlay, IV, σελ. 248.

έχμετάλλευσή τους τήν ἀναλάμβανε ὁ σουλτάνος, ὁ ὁποῖος καί καρπωνόταν ἀποκλειστικά τήν πρόσδοδό τους. Τά τιμάρια καί τά ζιαμέτια ἦταν φέουδα πού παραχωροῦσε ὁ σουλτάνος σέ δημόσιους λειτουργούς ἢ σέ ἀξιωματικούς, ἀνάλογα μέ τίς ὑπηρεσίες τους. Οἱ δικαιοῦχοι (σπαχῆδες) ἀπολάμβαναν ἕνα μέρος μόνον τῆς προσόδου. Ἐνῶ ἡ κυριότητα παρέμενε θεωρητικά στό σουλτάνο, ἡ κατοχή τοῦ τιμαρίου ἢ τοῦ ζιαμέτ προϋπέθετε τή στρατιωτική ὑποχρέωση. Κάθε σπαχῆς πού εἶχε τό προνόμιο ἑνός τιμαρίου, ἦταν ὑποχρεωμένος νά ὑπηρετεῖ ἔφιππος τό σουλτάνο μέ ἕνα ὀρισμένο ἀριθμό ἀνδρῶν πού διέφερε ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῶν κτημάτων του. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ σπαχῆς εἶχε τό δικαίωμα νά ἀπαιτήσῃ ἀπό τό τιμάριό του φόρο, πού ἰσοδυναμοῦσε μέ τό ἕνα δέκατο τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, καθώς καί μερικούς ἄλλους φόρους, λιγότερο σημαντικούς. Ὁ σπαχῆς ἦταν λοιπόν φοροεισπράκτορας, γιά λογαριασμό του καί γιά λογαριασμό τοῦ σουλτάνου. Ἐξάλλου, οἱ σπαχῆδες μποροῦσαν νά ἔχουν καί καθαρά δικές τους ἰδιοκτησίες (χασά τσιφλίχ), πού τίς ἐχμεταλλεύονταν κατά βούληση.

Κάθε χωρικός πού κατοικοῦσε σ' ἕνα τιμάριο ἢ σ' ἕνα βακούφι, ἦταν ἐγγεγραμμένος σάν ραγιάς τους. Φυσικά, δέν εἶχε δικαίωμα ἰδιοκτησίας, ἀλλά δικαίωμα χρήσης τῶν γαιῶν καί τῶν κτιρίων. Ἡ χρήση τῶν κτιρίων ἦταν κληρονομική.

Ἐκτός ἀπό τά βακούφια, τά τιμάρια, τά ζιαμέτια, τά χασία, ὑπῆρχαν ἐκτάσεις ἀπόλυτης κυριότητας ἢ μούλκια (ἐννοεῖται φυσικά, ὅτι ἡ θεωρητική κυριότητα τοῦ σουλτάνου παρέμενε). Τήν ἐποχή τῆς κατάκτησης ἀπό τοὺς Τούρκους, ἡ ἀπόλυτη κυριότητα (μούλκ), ἀναγνωρίζονταν στοὺς κατοίκους ὅταν παραδίνονταν χωρίς ἀντίσταση, μέτρο πού θά πρέπει νά διευκόλυνε πάρα πολύ τίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Μόνον οἱ ἐκτάσεις μούλκ μποροῦσαν νά μεταβληθοῦν σέ βακούφια. Τά μούλκ ἦταν ὑποχρεωμένα νά πληρώνουν στό σουλτάνο τή δεκάτη καί ἦταν καταχωρημένα, κανονικά, στό κτηματολόγιο τῆς Κωνσταντινούπολης.

Τέλος, σέ ἀρκετές ὀρεινές περιοχές —κυρίως στήν Πίνδο, ὅσον ἀφορᾷ τή μελέτη μας— οἱ Τούρκοι ἀρκέστηκαν νά κλείσουν συμφωνίες μέ τοὺς κατοίκους ἢ τοὺς ἐκπροσώπους τους. Οἱ συμφωνίες αὐτές προέβλεπαν τήν πληρωμὴ ἑνός ποσοῦ κατ' ἀποκοπή, καί ἀναλάμβαναν νά τό συγκεντρώσουν οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι.

Ἡ αὐτονομία αὐτή ὅμως, περιοριζόταν στίς περιθωριακές περιοχές. "Ὅλες οἱ εὐφορες ἐκτάσεις τῆς Θεσσαλίας ὑπόκειντο, ὅπως καί ἡ ὑπόλοιπη Βαλκανική Χερσόνησος, στό φευτο-φεουδαλικό σύστημα τοῦ τιμαρίου.

Τό τιμαριωτικό σύστημα, ὅσο τουλάχιστον λειτουργοῦσε κανονικά, πρόσφερε στό χωρικό ἀσφάλεια καί οικονομικά ὀφέλη, πού δέν τὰ εἶχε πάντα ὁ ὁμόλογός του τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τήν ἴδια περίοδο. Ἀλλά ἡ ὀμαλή πορεία τοῦ συστήματος προϋπέθετε δύο πράγματα: ἀπό τή μία πλευρά, ὅτι ἡ κεντρική ἐξουσία θά παρέμενε ἀρκετά ἰσχυρή, ὥστε νά μπορεῖ νά ἀφαιρεῖ ἀπό τόν σπαχῆ τό τιμάριό του ἂν ἔπρεπε νά τόν τιμωρήσει, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὅτι θά ὑπῆρχαν πάντα, μέσω τῆς κατάκτησης, διαθέσιμες ἐκτάσεις γιά τήν ἀπονομή νέων τιμαρίων. Μέ τήν ἐξασθένηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καί τό τέλος τῶν κατακτήσεων, ἄρχισε ὁ μετασχηματισμός

—οὐσιαστικός γιά τήν ἱστορία τῶν ἀγροτῶν τῶν Βαλκανίων— τοῦ τιμαρίου σέ τσιφλίχι.

B. — Ἀπό τό τιμάριο στό τσιφλίχι

Οἱ ὅροι τῆς ἰδιοποίησης μπορεῖ νά διέφεραν. Ἀλλά ἡ ἀλλαγὴ αὐτή εἶχε παντοῦ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα: ἐπέτρεψε, γιά παράδειγμα, τήν ἐκδίωξη τοῦ χωρικοῦ, πράγμα ἀπό τό ὁποῖο τόν προστάτευε τό τιμαριωτικό σύστημα, ἐκτός καί ἂν δέν καλλιεργοῦσε γιά τρία χρόνια τή γῆ του. Ὁ χωρικός μποροῦσε τώρα νά διωχθεῖ, ἂν δέν ἀποδεχόταν τοὺς ὅρους τοῦ συμβολαίου πού τοῦ πρότεινε ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ τσιφλικιοῦ. Ἀντί νά ἀρκεστεῖ στή δεκάτη τήν ὁποία ἐδικαιοῦτο, ὁ τσιφλικῆς εἶχε στό ἐξῆς τή δυνατότητα νά αὐξήσει τό μερίδιό του καί φυσικά τίποτα δέν τόν ἐμπόδισε νά τό πραγματοποιήσει.

Πολλά ἐλεύθερα χωριά (Κεφαλοχώρια) πέρασαν στή μοίρα τοῦ τσιφλικιοῦ, κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ Ἀλῆ. Μιά πολύ καλή περιγραφή τῆς διαδικασίας πού ἀκολούθηθηκε μᾶς δίνει ὁ Leake, παίρνονταν σάν παράδειγμα τό μεγάλο χωριό Σούρπη, στό νότιο τμήμα τῆς πεδιάδας τοῦ Ἀλμυροῦ.¹⁸ Ὁ Ἀλῆ ἐπιβάλλει κεφαλικό φόρο στήν περιοχή. Ἀδυνατώντας νά πληρώσει τόν φόρο, τό χωριό ἀναγκάζεται νά πάρει δάνειο, μέ τόκο 12%, ἀπό τοὺς Τούρκους καί τοὺς Ἀλβανούς τῆς Λάρισας. Τό χωριό εἶναι συλλογικά ὑπεύθυνο γιά τήν ἐξόφληση τῶν τόκων, καθώς καί γιά τήν πληρωμὴ τοῦ φόρου. Πολλές ἐλληνικές οἰκογένειες, μὴν μπορώντας νά ἀνταπεξέλθουν στίς ἀνάγκες τους, μεταναστεύουν. Γι' αὐτοὺς πού μένουν, τό φορτίο γίνεται βαρύτερο. Σέ λίγο, ἡ μόνη λύση θά εἶναι νά ἀναλάβει τήν ἐξόφληση τοῦ χρέους ὁ Ἀλῆ ἢ ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς του, καί νά μετατρέψουν τό χωριό σέ τσιφλίχι. Ἡ διαδικασία θίγει κυρίως τήν Ἀνατολική Θεσσαλία: ἰδιαίτερα στήν πεδιάδα τοῦ Τιταρήσιου πολλά ἐλεύθερα χωριά θά γίνουν τσιφλίχια. Ἡ ἀντίδραση θά εἶναι ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ καί ὁ μαρasmus τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας.

Στά τέλη τῆς κυριαρχίας τοῦ Ἀλῆ, ἡ ἔκταση τῶν ἰδιοκτησιῶν του καί τῆς οἰκογένειάς του στή Θεσσαλία εἶναι τεράστια. "Ὅποιες κι ἂν ἦταν λοιπόν οἱ φορολογικές ἀπαιτήσεις τοῦ Ἀλῆ, τὰ τσιφλίχια πού προέρχονταν ἀπὸ παλιά ἐλεύθερα χωριά παρέμειναν τσιφλίχια μετὰ τό θάνατό του καί τό μεγαλύτερο μέρος τους παραχωρήθηκε στόν Ρασίντ Πασά, τό διάδοχό του στό βιλαέτι τῶν Τρικάλων.

Γ. — Ἡ ἐξέλιξη τῆς κατάστασης τῶν χωρικῶν στά τσιφλίχια

Τό 19ο αἰῶνα, θεωρητικά τουλάχιστον, ἡ μοίρα τῶν χωρικῶν βελτιώθηκε αἰσθητά.¹⁹

Οἱ χωρικοί γνώρισαν τό εὐεργέτημα τοῦ Τανζιμάτ (1839), πού καταργοῦσε τή δουλοπαροικία, ἐγγυόταν στόν καθένα τό δικαίωμα νά διαθέτει κατά βούληση τήν ἰδιοκτησία του, ἐπέτρεπε στό χωρικό νά γίνει ἰδιοκτήτης τῆς γῆς πού καλλιεργοῦσε

18. Leake, II, σελ. 328.

19. Τσοποτός, 1912.

καί καταργούσε θεωρητικά κάθε πολιτική, φυλετική και θρησκευτική διάκριση. Τό Τανζιμάτ συμπληρώθηκε με τό νόμο της έγχειας ιδιοκτησίας του 1858, ο οποίος καταργούσε τά τιμάρια, επέτρεπε τήν κληροδότηση τών ήμιδημόσιων γαιών και τών βακουφίων και διέυρυνε τό δικαίωμα κληρονομιάς στις γυναίκες και στους μακρινούς συγγενείς. Έντούτοις, τά όσα μάς λένε οί περιηγητές μάς οδηγούν στή σκέψη ότι πολλές από τίς διατάξεις του Τανζιμάτ έμειναν ανεφάρμοστες: ο Heuzey, περνώντας από τό τσιφλίκι του Άλιφακά (τό σημερινό χωριό Κουτσόχερο, δυτικά της Λάρισας), τό 1858, ανακαλύπτει έναν δύστυχο πού είχε ριχτεί στή φυλακή²⁰ γιατί είχε προσπαθήσει νά φύγει.

Τό τσιφλίκι αντιστοιχούσε συνήθως σ' ένα χωριό. Όταν όμως τό χωριό ήταν πολύ μεγάλο ή είχε πολλούς κατοίκους, ήταν δυνατόν νά είναι μοιρασμένο σέ δύο τσιφλίκια. Αύτή ήταν γιά παράδειγμα ή περίπτωση του χωριού Παλαμά, στήν πεδιάδα της Καρδίτσας, πού τό 1881 άπαριθμούσε 3.000 κατοίκους. Αντίστροφα, ήταν συνηθισμένο ένας άφέντης νά έχει στήν κατοχή του πολλά τσιφλίκια. Πολύ συχνά, ο τσιφλικάς δέ ζούσε στό τσιφλίκι του, αλλά στή γειτονική πόλη: ή Καρδίτσα, τά Φάρσαλα, τά Τρίκαλα και ιδίως ή Λάρισα ήταν κέντρα διαμονής μεγάλων γαιοκτημόνων. Ορισμένοι κατοικούσαν επίσης στήν Κωνσταντινούπολη. Γινόταν έτσι αναγκαία ή παρουσία ενός έπιστάτη του σούμπαση, γιά νά διαχειρίζεται τό τσιφλίκι στή θέση του ιδιοκτήτη. Πολύ συχνά, ο σούμπασης ήταν Άλβανός. Οί Άλβανοί φημίζονταν γιά δύο πράγματα: γιά τήν ικανότητά τους νά κάνουν άποδοτικό τό τσιφλίκι και γιάτί δέν άφηναν ποτέ άπλήρωτα τά χρέη τους. Έτσι, όταν ήθελαν νά μπουν στό έπάγγελμα, δέ συναντούσαν δυσκολίες νά δανειστούν κεφάλαια, μέ τόκο 12%, από τούς Έβραίους της Λάρισας. Μετά, ήταν δική τους δουλειά νά πιάσουν τούς χωρικούς γιά νά καλύψουν τά έξοδά τους.²¹

α) Κολλήγοι και παρακεντέδες:

Οί χωρικοί του τσιφλικιού χωρίζονταν σέ δύο κατηγορίες: στούς κολλήγους και στούς παρακεντέδες.²² Ο κολλήγος είναι έπίμορτος άγρότης, ιδιοκτήτης μερικων άροτριάων ζώων (βόδια, σπανιότερα βουβάλια), πράγμα πού του δίνει τό δικαίωμα νά καλλιεργεί ένα χωράφι. Η έκταση της γής πού παραχωρείται στον κολλήγο εξαρτάται από τον αριθμό των ζώων του (συνήθως ένα ή δύο ζευγάρια). Κανονικά, παίρνει 16 μέ 20 έκτάρια γής γιά τήν καλλιέργεια δημητριακων (ένα ζευγάρι βόδια άρχει γιά τήν καλλιέργεια 8 έκταρίων). Παίρνει ακόμα 0,5 μέ 1 έκτάριο γής, στις παρυφές της πεδιάδας, γιά τήν καλλιέργεια καπνού, όταν τό επιτρέπει ή τοποθεσία του τσιφλικιού.

Οί παρακεντέδες είναι αντίθετα άκτήμονες χωρικοί. Κατοικούν στό τσιφλίκι και ο τσιφλικάς τούς χρησιμοποιεί γιά τά χωράφια πού εκμεταλλεύεται γιά λογαρια-

20. Heuzey, 1927.

21. Leake, IV, σελ. 345.

22. Τσοποτός, 1912.

σμό του, χωρίς τή μεσολάβηση του κολλήγου. Οί παρακεντέδες είναι συχνά καπνοκαλλιεργητές, βοσκοί ή άπλά εργάτες γής. Μερικοί άπ' αυτούς γίνονται άγροφύλακες, τεχνίτες ή άγωγιάτες. Άλλά στήν πλειοψηφία τους, αποτελούν ένα έξαθλιωμένο άγροτικό προλεταριάτο, σέ πολύ χειρότερη μοίρα από τον κολλήγο. Πληρώνονται κυρίως σέ είδος (σιτάρι και παπούτσια). Τό μεγαλύτερο μέρος της άμοιβής τους κατακρατείται γιά χρέη από τον σούμπαση. Μέ τον τρόπο αυτό, ο ιδιοκτήτης μπορεί νά προκαταβάλει στον έπίμορτο χωρικό τά ποσά πού χρειάζεται γιά νά άγοράσει ή νά συμπληρώσει τον έξοπλισμό του. Ο κολλήγος ξεπληρώνει τίς προκαταβολές όσο είναι φερέγγυος, αλλά στήν αντίθετη περίπτωση μπορεί νά έκπέσει στή μοίρα του παρακεντέ. Τά χρέη των χωρικών αποτελούν τή βάση και τή δικαιολογία όλων των φορολογικων αξιώσεων.²³

β) Τά συμβόλαια καλλιέργειας:²⁴

Ο κολλήγος ήταν ένας έπίμορτος χωρικός. Ο τσιφλικάς έδινε στον κολλήγο τό σπόρο πού θά έσπερνε. Στο τέλος της έποχής, μοιράζονταν τή σοδειά και τά έξοδα. Άλλά αν ο τσιφλικάς έδινε τό σπόρο, ο κολλήγος είχε τήν υποχρέωση νά κρατάει ένα χωράφι, τό παρασπόριο, εύφορο και καλοκοπρισμένο και νά τό σπέρνει κάθε χρόνο μέ τό σιτάρι πού του έδινε ο τσιφλικάς. Ολη ή συγκομιδή από τό χωράφι αυτό ανήκε στον ιδιοκτήτη, πού πλήρωνε μόνον τά έξοδα του θερισμού. Ο ιδιοκτήτης προμηθευόταν έτσι, χωρίς μεγάλα έξοδα, τό σπόρο πού μοιράζε στους έπίμορτους του. Τό σύστημα ήταν δυνατόν νά παρουσιάζει παραλλαγές: γιά παράδειγμα, στήν πεδιάδα του Άλμυρου, ο έπίμορτος πλήρωνε μόνος του τά έξοδα, αλλά κρατούσε τά 2/3 της προσόδου. Αυτό τό σύστημα του 1/3 ύπηρεζε σέ όλη τή Δυτική Θεσσαλία.

Ο κολλήγος έπαιρνε πάντα τά χωράφια του σέ πολλά τεμάχια και ή έκταση του τσιφλικιού ήταν διαχωρισμένη σέ λωρίδες ή ντάμκα, όρο πού συναντάμε μέ τήν ίδια σημασία σέ όλο τό ανατολικό τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου. Ο τσιφλικάς κρατούσε γιά λογαριασμό του ένα μέρος από τά βοσκοτόπια, γιά τά δικά του κοπάδια. Επίσης, όταν τό επέτρεπε ή μορφολογία του εδάφους, όταν δηλαδή τό τσιφλίκι συνόρευε μέ κάποια ύψώματα και είχε πλούσια και καλοστραγγισμένα έδάφη, ο τσιφλικάς κρατούσε γιά λογαριασμό του μερικά χωράφια γιά τον καπνό. Τήν καλλιέργειά τους τήν ανέθετε στους παρακεντέδες, πού έπαιρναν γιά άμοιβή τό ήμισυ του προϊόντος.²⁵

Παραδόξως, διαπιστώνουμε ότι παρά τήν παρουσία εργατων γής σέ κάθε τσιφλίκι, έκφράζονταν συνέχεια παράπονα γιά τήν έλλειψη εργατικων χειων. Γιά τίς βαριές δουλειές, ιδιαίτερα γιά τό θερισμό και τή συλλογή του βαμβακιού, κατέφευγαν

23. Cherveau, 1882.

24. Τσοποτός, 1912.

25. Leake, III, σελ. 353.

στους όρεσειβίους των Άγράφων ή των Χασιών. Στην πεδιάδα του Τυρνάβου, οι θεριστές έπαιρναν 80 μέ 100 παράδες την ήμέρα. Οι κίνδυνοι των πυρετών δικαιολογούσαν τό ύψος της άμοιβής.²⁶ Για τόν τρύγο, έπαιρναν μόνον 50 παράδες και έπιπλέον ένα γεύμα και κρασί.

γ) Φόροι και δασμοί:

Η συγκέντρωση της δεκάτης έβαζε κάθε χρόνο τρομακτικά προβλήματα στους χωρικούς, γιατί δέν μπορούσαν νά άλωνίσουν τά δημητριακά πρίν γίνει ή έϊσπραξη της. Η έκμίσθωση όμως της δεκάτης, κατακυρωνόταν κάθε χρόνο. Τά δεμάτια περιμέναν λοιπόν στό άλώνι, κινδυνεύοντας νά καταστραφούν από τίς βροχές. Η δεκάτη έφτανε τότε τό 13% του ύψους της συγκομιδής. Έπιπλέον, ό ραγιάς υπόκειτο σέ ένα πληθος άλλων υποχρεώσεων, πού υπήρχαν πρίν από τό καθεστώς των τσιφλικιών και πού διέφεραν από τό ένα τσιφλίκι στό άλλο.

Όρισμένες άφοροούσαν την κτηνοτροφία: τό ένα τρίτο της παραγωγής του κριθαριού, της βρώμης, του κεχριοῦ πήγαινε για την τροφή των αλόγων του σπαχῆ, κληρονομία των στρατιωτικῶν υποχρεώσεων πού βάραιναν άλλοτε τόν τιμαριώτη. Τό ένα δέκατο του σανου από τά καλοκαιρινά βοσκοτόπια πήγαινε κι αυτό στον ιδιοκτήτη. Έπίσης, τόν Άπρίλιο, μόνιμα έγκατεστημένοι βοσκοί και νομάδες έπρεπε νά δώσουν ένα ποσοστό από τά άρνιά τους. Οι βοσκοί υποχρεώνονταν ακόμα νά δώσουν, στην αρχή του θερισμού, ένα κριάρι, ένα πρόβατο ή ένα άρνί, για κάθε κοπάδι 300 κεφαλιών. Οι νομάδες βοσκοί έδιναν έπιπλέον τόν Άπρίλιο ένα ζωο στά τριακόσια. Δασμολογούνταν επίσης οι περιθωριακές δραστηριότητες, όπως ή μελισσοκομία ή ή χοιροτροφία. Τέλος, υπήρχε ένας αριθμός έγγειων δασμολογήσεων, για παράδειγμα, για τά χωράφια πού καλλιεργούσε ό χωρικός σέ διαφορετικό τσιφλίκι από αυτό στό όποιο ήταν έγγεγραμμένος. Έπιπλέον, όλοι υποχρεώνονταν σέ όρισμένες άγγαρεῖες, όπως ή συντήρηση των δρόμων και των γεφυριών.

δ) Οι τεχνικές:

Η καλλιέργεια των δημητριακῶν καταλάμβανε τό μεγαλύτερο μέρος των γαιών. Δέ χρησιμοποιούσαν λιπάσματα. Τά αντικαθιστούσε ή άγρανάπαυση, διετής τίς περισσότερες φορές, του κλασικότερου μεσογειακού τύπου: μία χρονιά σιτάρι και μία χρονιά άνάπαυση. Μερικές φορές όμως, όταν τά χώματα είχαν ύγρασία, όπως στην πεδιάδα των Τριχάλων πού ποτίζεται από μία σημαντική υπόγεια ροή υδάτων, μπορούσαν νά αφήσουν τά χωράφια νά αναπαυθούν μόνον μία χρονιά στίς τρεις ή ακόμα και νά τά καλλιεργούν χωρίς διακοπή. Τά χωράφια όπου έφάρμοζαν την άγρανάπαυση, δέν τά καλλιεργούσαν συνέχεια. Σύμφωνα μέ τόν Τσοποτό,²⁷ έσπερναν τό μισό από τό διαθέσιμο σπόρο σέ χωράφια πού είχαν όργωθει δύο φορές. Τό ένα τέταρτο του σπόρου πήγαινε σέ χωράφια πού είχαν όργωθει μία φορά (Ίανου-

26. De Vogué, 1879.

27. Τσοποτός, 1912.

άριο-Φεβρουάριο) κι έπειτα τά άφηναν άκαλλιέργητα μέχρι την εποχή της σποράς. Τό τελευταίο πήγαινε σέ χωράφια πού τά σκάλιζαν μόλις πρίν τά σπείρουν.

Η άγρανάπαυση προϋπέθετε την υποχρεωτική άμειψισπορά και, κατά συνέπεια, την άπαγόρευση περίφραξης. Συνήθως υπήρχαν δύο λωρίδες (ντάμκα), αλλά και περισσότερες, όταν οι εκτάσεις ήταν λιγότερο όμοιογενείς και υπήρχαν ξερά έδάφη δίπλα σέ άλλα μέ περισσότερη ύγρασία. Οι άνοιξιάτικες καλλιέργειες (καλαμπόκι και βαμβάκι) γίνονταν συνήθως στίς υγρές λωρίδες, ιδίως σ' αυτές πού πλημμύριζαν τό χειμώνα. Τότε, βιάζονταν νά τίς καλλιεργήσουν και νά σπείρουν, άμέσως μόλις υποχωρούσαν τά νερά.

Μέχρι τό 1881 τά γεωργικά έργαλεῖα παρέμεναν έντελῶς πρωτόγονα. Τό άροτρο είναι τό ξύλινο ήσιόδειο άροτρο. Ο Heuzey μένει κατάπληκτος όταν βλέπει την γυναίκα ενός παπᾶ νά κουβαλάει στην πλάτη της «ένα αλέτρι χωρίς δίσκο, μέ μία χειρολαβή και μέ τό ύνι, άπλά ένισχυμένο μέ σίδερο».²⁸ Ο ζυγός είναι ένα μακρύ κομμάτι ξύλο, 2 μέ 2,50 μ., και τά δύο ζωα (βόδι ή βουβάλι) τραβάνε σέ μεγάλη απόσταση τό ένα από τό άλλο. Η τσάπα είναι επίσης ένα πολύ διαδεδομένο έργαλεῖο. Τό όργωμα και τό διβόλισμα είναι οι δύο βασικοί τρόποι καλλιέργειας. Ο Chevreau, πού επισκέφτηκε τή Θεσσαλία πρίν τό 1881, υποστηρίζει ότι ή χρήση της σβάρνας και του δρεπανιού ήταν άγνωστη. Τά κάρα μέ συμπαγείς ρόδες και τά φορτηγά ζωα εξασφαλίζουν τίς μεταφορές.

Η άρδευση είναι σχεδόν άγνωστη στην πεδιάδα. Ο Heuzey²⁹ έκπλήσσεται όταν συναντάει, κοντά στη Λάρισα, έναν τροχό για τό άνέβασμα της στάθμης του νερού. Τό μόνο έργο κάποιας σημασίας είναι ένα κανάλι, πού προέρχεται από μία έκτροπή του Τιταρήσιου, στά άναντα του Μπογάζ του Τυρνάβου. Ποτίζει 300 εκτάρια στην άριστερή όχθη του Μπογάζ, ανάμεσα στον Τύρναβο και στη Λάρισα και λειτουργεί ακόμα, στίς μέρες μας. Αντίθετα, τό Πήλιο, ή λεκάνη της Αγιάς και οι κοιλάδες του Πηνειού έφάρμοζαν ήδη μία στοιχειώδη άρδευση, χάρη στην άφθονία των τρεχούμενων νερών. Μπορούσαν έτσι νά ποτίσουν ένα μέρος από τίς πεζούλες πού καλλιεργούσαν.

Ο έλεγχος των νερών πού προέρχονταν από τίς εκχειλίσεις των ποταμῶν δέν ήταν πίο άποτελεσματικός. Μόνον μερικά τσιφλίκια είχαν έπιχωματώσεις και τάφρους πού εξασφάλιζαν μία τοπική προστασία.

Δ. — Πέρα από τά τσιφλίκια: άλλες όψεις της κατάστασης των χωρικῶν

Τά τσιφλίκια κάλυπταν στη Θεσσαλία, όπως και σ' ένα μεγάλο τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου, τά καλύτερα έδάφη. Παρά την έκταση του συστήματος όμως, οι κάτοικοι αρκετῶν περιοχῶν ξεφευγαν, τό 19ο αῖώνα, από την έλάχιστη ζηλευτή

28. Heuzey, 1927, σελ. 78.

29. Heuzey, 1927, σελ. 65.

μοίρα τῶν χωρικῶν τῶν μεγάλων γαιοκτησιῶν. Ἡ τουλάχιστον ἡ ὑποδούλωσή τους εἶχε πάρει μίαν ἄλλη μορφή, περισσότερο ἀνεκτή. Τά μοναστήρια, ἰδιαίτερα πολλά καί ἰσχυρά στή Δυτική Θεσσαλία, εἶχαν στήν κατοχή τους σημαντικές ἐκτάσεις: ὁ Heuzey μᾶς περιγράφει τό χωριό Ντότσιχο (τό σημερινό Ἅγιο Βησσαρίωνα, κοντά στήν Πύλη τοῦ νομοῦ Τρικάλων), μετόχι τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Σωτήρας πού βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση, στίς πλαγιές τοῦ Κόζιακα.³⁰ Στά Χάσια, ἕνα σημαντικό τμήμα ἦταν μετόχια τῶν μοναστηριῶν τῶν Μετεώρων.

Τό κράτος, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, εἶχε στήν ἄμεση κατοχή του ἕναν ἀριθμό χωριῶν. Οἱ ἰδιοκτησίες ὀνομάζονταν τότε Ἰμλακ. Αὐτή ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Γριζάνου, μεγάλου χωριοῦ κοντά στό Ζάрко. Κατά γενική ἀποδοχή, ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στά Ἰμλακ ἦταν καλύτερη, γιατί οἱ φόροι ἦταν λιγότεροι καί πληρώνονταν ὅλοι μαζί.³¹

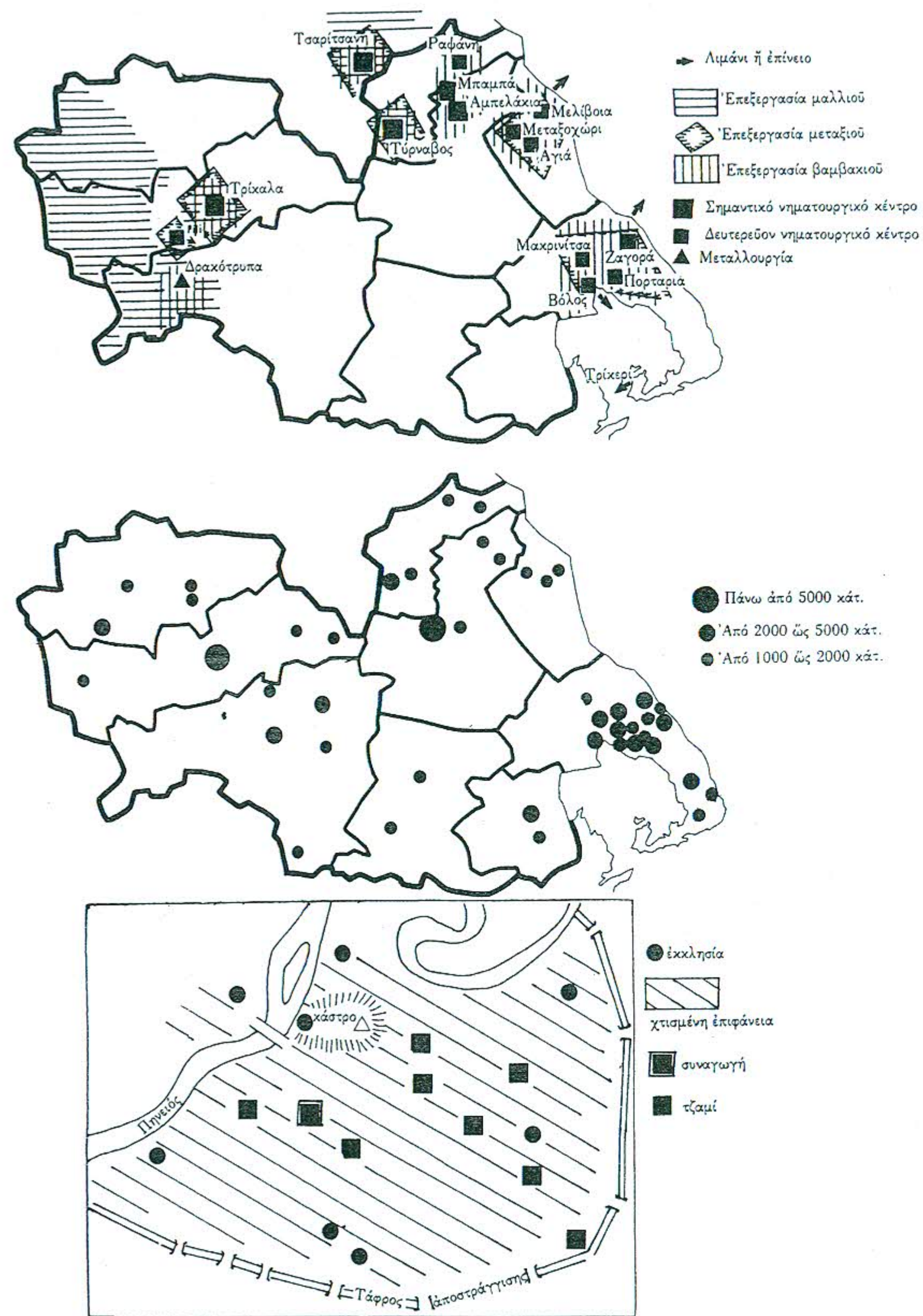
Τέλος, στό Πήλιο καί στό μεγαλύτερο τμήμα τῆς Πίνδου (Ἄγραφα καί Βλαχοχώρια) δέν ὑπῆρχαν καθόλου ἢ σχεδόν καθόλου τσιφλίκια. Τά μεγαλύτερα χωριά τοῦ Πηλίου ἦταν βακούφια τῶν σπουδαιότερων τζαμιῶν τῆς Κωνσταντινούπολης. Χωριά πάλι ὅπως τό Νεοχώρι, οἱ Μηλιές καί ἡ Πορταριά ἦταν, τήν ἐποχή πού ταξιθεύει ὁ Leake, ἰδιοκτησίες τῆς τούρκικης κυβέρνησης. Στήν περιοχή τῆς Πίνδου, οἱ δῆμοι τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Μαλακασίου ἐξαρτῶνταν, τουλάχιστον γιά κάποιες περιόδους, ἀπό τή Βαλιντέ, τή μητέρα τοῦ Σουλτάνου, πράγμα πού τοῦς παρῆγε ἀνάλογα πλεονεκτήματα.³²

Σέ ὅλες αὐτές τίς περιοχές, τήν εὐθύνη γιά τή συλλογή τῶν φόρων τήν ἀναλαμβάνει ἕνας ἐκλεγμένος ἀρχηγός, ὁ Κοτσαμπάσης, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι ἡ κατανομή τους εἶναι δικαιότερη: οἱ ἐσωτερικές διαμάχες στίς ἀγροτικές κοινότητες εἶναι βίαιες καί ἀντικατοπτρίζουν τή διάσταση συμφερόντων πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στίς διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Τουλάχιστον, ἡ αὐθαιρεσία τοῦ κοτσαμπάση ἦταν εὐκολότερο νά ἀμφισβητηθεῖ ἀπό τήν αὐθαιρεσία τοῦ τσιφλικῆ.

4. ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ (σχ. 32)

Οἱ βιοτεχνικές δραστηριότητες στή Θεσσαλία τοῦ 19ου αἰῶνα δέν εἶναι καθόλου ἀσήμαντες, φτάνουν μάλιστα σέ μιά ἐκπληκτική ἀνθησι. Τό ωραιότερο παράδειγμα μᾶς τό προσφέρει ὁ συνεταιρισμός τῶν Ἀμπελακίων, πού δυστυχῶς θά μείνει μιά δραστηριότητα χωρίς συνέχεια.

Τό βασικό κομμάτι αὐτῆς τῆς δραστηριότητας στηριζόταν στήν κλωστοῦφαντουργία. Ἡ ἐγχώρια παραγωγή σέ μετάξι, βαμβάκι καί μαλλί ἦταν ἀρκετή γιά νά τροφοδοτεῖ τοῦς διάφορους ἀργαλειούς. Ἡ ζώνη πού παρουσίαζε τή μεγαλύτερη

Σχ. 32. Οἱ βιοτεχνικές δραστηριότητες στή Θεσσαλία τό 19ο αἰῶνα

Σχ. 33. Οἱ κυριότεροι οἰκισμοί τῆς Θεσσαλίας τοῦ 1881

Σχ. 34. Ἡ Λάρισα στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. (Εἶναι χαρακτηριστική ἡ κεντρική διάταξη τῶν τζαμιῶν καί ἡ περιφερειακή τῶν ἐκκλησιῶν)

30. Heuzey, 1927, σελ. 87.

31. Heuzey, 1927, σελ. 48.

32. Βακαλόπουλος, II, σελ. 290-293.

δραστηριότητα βρισκόταν στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Λάρισας. Η πρώτη ειδικότητα ήταν η νηματουργία και η βαμβακοϋφαντουργία, καθώς και η έπεξεργασία του μεταξιού. Έφτιαχναν σύμμικτα υφάσματα, από βαμβάκι και μετάξι, μαντίλια του λαιμού και της μύτης, τουρμπάνια, πού στη συνέχεια στέλνονταν σε όλη την Όθωμανική Αυτοκρατορία. Στις αρχές του αιώνα, το βασικό κέντρο αυτής της δραστηριότητας είναι ο Τύρναβος, όπου ο Leake³³ επισημαίνει τρία εργοστάσια, και άργαλειούς σε όλα τα σπίτια. Ο Τύρναβος παράγει καθημερινά 90 οκάδες νήμα και 1.200 κομμάτια υφάσμα. Η Τσαρίτσανη, στη λεκάνη της Έλασσόνας (ο πληθυσμός της είναι άλλωστε μεγαλύτερος από τον πληθυσμό της Έλασσόνας) παράγει την ίδια ποσότητα υφάσματος αλλά λιγότερο νήμα, πού τό προμηθεύεται από τό Δομενίκο, στην κοιλάδα του Τιταρήσιου. Τά μεγάλα χωριά του Κάτω Όλύμπου, όπως η Ραφάνη, έφτιαχναν κι αυτά αλατζάδες και μπουχασιά (μαντίλια της μύτης και του λαιμού). Η Αγιά και η λεκάνη της άρχισαν επίσης, αν και κάπως αργότερα, να έπεξεργάζονται τό βαμβάκι και τό μετάξι: έπεξεργάζονταν τά νήματα στη Ρετσάνη (Μεταξοχώρι) και στη Σελίτσανη (Άνατολή). Η ανάπτυξη της δραστηριότητας είναι τέτοια πού σταδιακά η γεωργία παραμελήθηκε.³⁴ Τό Πήλιο, γνωρίζει κι αυτό μία σημαντική βιοτεχνική δραστηριότητα. Γνέθει και υφαίνει τό μετάξι και κατά δεύτερο λόγο τό βαμβάκι. Η χρήση των άργαλειών εξαπλώνεται σε όλο τό βουνό. Τά βασικά κέντρα είναι όμως ο Βόλος, η Μακρινίτσα, η Πορταριά, ειδικευμένα στα μεταξωτά μικροαντικείμενα: κορδόνια, ζώνες, κουμπιά, πού φτιάχνονται από τίς γυναίκες, ενώ οι άνδρες ασχολούνται με την έπεξεργασία των δερμάτων.

Η Δυτική Θεσσαλία παρουσιάζει εκείνη την εποχή πολύ μικρότερη δραστηριότητα. Στα Τρίκαλα, οι Βλάχοι έπεξεργάζονται τό μαλλί (χοντροφτιαγμένα υφάσματα ή σκουτιά και κουβέρτες από χοντρό μαλλί ή φλοκάτες) και τό βάφουν (τό νερό των Τρικάλων θεωρείται προτιμότερο για τή βαφή του μαλλιού, ενώ τό νερό του Τυρνάβου είναι καλύτερο για τό βαμβάκι). Και στα Τρίκαλα όμως υφαίνουν βαμβακερά και φτιάχνουν τουρμπάνια και μαντίλια. Τά Τρίκαλα φημίζονται ακόμα για τά κόκκινα κατσικίσια δέρματα. Ο τρόπος βαφής τους με βάση τό αίμα του βοδιού και τό πρινοκόκκι κρατιέται μυστικό. Στους πρόποδες της Πίνδου, η Πόρτα, πού έλέγχει μία από τίς διαβάσεις του βουνού έπεξεργάζεται επίσης τό βαμβάκι. Άλλά και η ίδια η Πίνδος παρουσιάζει μεγάλη δραστηριότητα, ιδίως στο τμήμα των Άγράφων. Η περιοχή αυτή πού δεσπόζει πάνω από την πεδιάδα της Καρδίτσας, διατηρεί, όπως και τό Πήλιο, μία σχετική αυτονομία πού συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική άνθηση. Στα χωριά έπεξεργάζονται τό βαμβάκι και τό μαλλί και ο Leake³⁵ υπολογίζει ότι τό ένα τρίτο του πληθυσμού εξασφαλίζει τά εισοδήματά του από τή βιοτεχνία. Πιο έντυπωσιακή είναι η αρχή μιας μεταλλουρ-

33. Leake, III, σελ. 53.

34. *Journal d'un voyage en Grèce et en Albanie*. Βερολίνο, 1826 (δέν αναφέρεται ο συγγραφέας).

35. Leake, IV, σελ. 273.

γικής δραστηριότητας, ή μόνη πού αναφέρεται εκείνη την εποχή: στη Σκλάταινα (τή σημερινή Δρακότρυπα) κατασκευάζουν λεπίδες σπαθιών, κάνες τουφεκιών, λύκους πιστολιών, προϊόντα, πού αν λάβουμε υπόψη τή γενική άβεβαιότητα πού επικρατεί, δέ συναντούν καμιά δυσκολία στη διάθεσή τους.

Οι βιοτεχνίες αυτές είναι όμως άσημαντες μπροστά στις βιοτεχνίες των Άμπελακίων. Τίποτα πάντως δέν έδειχνε να προορίζει αυτό τό χωριό, σκαρφαλωμένο σε 400 μέτρα ύψόμετρο στη βόρεια πλευρά της Όσσας να γίνει βιομηχανικό κέντρο: τά σπίτια είναι χτισμένα άμφιθεατρικά στην πλαγιά, ανάμεσα στα περιβόλια, σύμφωνα με τό συνηθισμένο τρόπο, στις όρεινές περιοχές της Άνατολικής Θεσσαλίας. Τά νερά είναι άφθονα και συμβάλλουν στην άρδευση των πεζουλών, πού είναι φυτεμένες με καλαμπόκι, άμπέλια, έλιές και συκιές. Στα τέλη του 18ου αιώνα, αρχές του 19ου, τό χωριό γνωρίζει μία έκπληκτική άνθηση, πού βασίζεται στη βαφή των βαμβακερών νημάτων με ριζάρι (άλιζάρι). Τό ριζάρι προερχόταν από την περιοχή της Σμύρνης και άλεθόταν στους μύλους των Άμπελακίων. Έπλεναν πρώτα τά νήματα με λάδι, τά μούσκειαν κατόπι σε αίμα και τότε μόνον τά έβαφαν με τό ριζάρι. Τά νήματα στέλνονταν στη Βιέννη, στη Λειψία, σε όλη την Κεντρική Εύρώπη κι ακόμα στην Ίσπανία, με προορισμό τίς άποικίες της Άμερικης. Σύμφωνα με τον Τσοποτό,³⁶ την εποχή της μεγάλης τους άκμης, δούλευαν στα Άμπελάκια 4.000 άτομα.

Οι κάτοικοι των Άμπελακίων πού έπεξεργάζονταν τά νήματα, είχαν οργανωθεί σ' ένα συνεταιρισμό στον όποιο είχαν όλοι μέρος. Η ίδια η έπιτυχία της έπιχειρήσης οδήγησε τελικά στον κατακερματισμό της. Όταν περνάει από εκεί ο Leake, η άνθηση, πού συνδεόταν με τον ήπειρωτικό αποκλεισμό, είχε ήδη μειωθεί αισθητά και ύπληρχαν έξι συνεταιρισμοί. Η περιουσία, πάντως, του έπικεφαλής του σπουδαιότερου συνεταιρισμού υπολογιζόταν σε 60.000 λίρες στερλίνες. Σώζονται ακόμα στα Άμπελάκια μερικά υπέροχα πατριαρχικά σπίτια. Άνάμεσά τους είναι και τό σπίτι του Schwarz, όπως τό αποκαλούν, ενός έμπόρου πού λεγόταν Μαύρος και είχε έκγερμανίσει τό όνομά του. Η Θεσσαλία όμως και η Ελλάδα έχασαν έδω την ευκαιρία να αναπτύξουν ένα βιομηχανικό κέντρο, άνάλογο με εκείνο της πορτογαλικής Κορβίγια ή με τό βουλγάρικο Γκάμπροβο. Η παρακμή των υπόλοιπων κλωστοϋφαντουργικών κέντρων ήταν παράλληλη με την παρακμή των Άμπελακίων. Τό 1881 οι άργαλειοί δούλευαν μόνον για να ίκανοποιήσουν τίς τοπικές ανάγκες.

5. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Η κλωστοϋφαντουργική δραστηριότητα προϋπέθετε, για τίς ενδιαφέρουσες τοποθεσίες, μία σημαντική διαμετακομιστική κίνηση. Η δημιουργία άλλωστε της περιουσίας των πλουσιότερων Άμπελακιωτών ήταν περισσότερο δεμένη με την έμπορική τους ικανότητα παρά με τή δουλειά, καθ' έαυτή. Οι νωπογραφίες πού διακοσμούν τά πατριαρχικά σπίτια είναι ένδεικτικές στο σημείο αυτό: τά θέματα των παραστά-

36. Τσοποτός, 1912.

σεων είναι στόλοι καραβιών, λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης, καθόλου όμως οι ίδιες οι βιοτεχνικές δραστηριότητες. Ο Bartholdy³⁷ επισημαίνει ότι το 1803 διακόσια άτομα στά 'Αμπελάκια μιλάνε Γερμανικά, γιατί τό κυριότερο μέρος τών εξαγωγών τους απορροφάται από τή Γερμανική Ευρώπη. Αντίστροφα, τό παζάρι τής Λάρισας είναι γεμάτο μέ γερμανικά έργαλεία.

Ένα μέρος τής διακίνησης πρὸς τό ἔξωτερικό γίνεται ἀπό τή θάλασσα. Ο Βόλος ἦταν ἤδη ἡ πιό προσιτή θαλάσσια πρόσβαση. Δέν ἐπαρκοῦσε ὅμως γιά νά ἐξυπηρετήσῃ τό σύνολο τών ἐμπορικῶν ἀποστολῶν. Ὅπως σέ ὅλη τήν ἑλληνική χερσόνησο, ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ κίνηση ἦταν διαμοιρασμένη σ' ἕνα πλῆθος ἐπινείων: τό μικρό βύθισμα τών καϊκιῶν τούς ἐπέτρεπε νά ἀράζουν σχεδόν ὅπουδήποτε, ἀρκεῖ ἡ θάλασσα νά μήν ἦταν πολύ ταραγμένη. Ἔτσι, ἡ ἀκμή τής Ζαγοράς στό Πήλιο, ἦταν δεμένη μέ τίς ἀποστολές πού ἔφευγαν ἀπό τό ἀραξοβόλι τοῦ Χορευτοῦ, πού βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό χωριό. Κάθε κωμόπολη τοῦ Πηλίου καί τής Ὀσσας εἶχε τό δικό της ἐπίγειο: ἡ Καρίτσα, στήν Ὀσσα, ἔστειλε τήν ξυλεία τοῦ βουνοῦ στή Θεσσαλονίκη. Ἐνα ἀπό τά ἐπίγεια τοῦ Πηλίου μέ τή μεγαλύτερη κίνηση ἦταν τό Τρίκερι, ἐντελῶς ἀπομονωμένο στήν ἄκρη τής χερσονήσου, πού ἀκόμα καί σήμερα μπορεῖ νά πάει κανεῖς μόνον μέ πλοῖο. Τό Τρίκερι εἶχε ναυπηγεῖο καί τά πλοῖα ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί τήν Κωνσταντινούπολη, μέ προορισμό τήν Ευρώπη, ἔρχονταν νά ἀράξουν στό λιμάνι του. Τό Τρίκερι χρησίμευε λοιπόν ὅσο καί ὁ Βόλος στήν ἐμπορική διακίνηση τών προϊόντων τοῦ Πηλίου.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἕνα σημαντικό μέρος τής διακίνησης γίνεται ἀπό τήν ξηρά: τά ζῶα ἐξασφάλιζαν τίς ἐπικοινωνίες τών μεγάλων ἀποστάσεων. Τό 1827, ἕνα καραβάνι ἐξακολουθοῦσε νά κάνει ἀκόμα κανονικά δρομολόγια στήν Οὐγγαρία.³⁸ Ἀνεβαίνοντας ἀπό τό Νότο, ἡ Λάρισα ἦταν τό πρῶτο σημεῖο ὅπου συναντοῦσε κανεῖς πολλές καμήλες. Πολύ περισσότερο ὅμως χρησιμοποιοῦσαν τά μουλάρια. Ὅλοι οἱ περιηγητές πού ἔφταναν στά στενά τοῦ Μετσόβου, περιγράφουν τά καραβάνια τών μουλαριῶν πού μετέφεραν στήν Ἡπειρο τό σιτάρι ἢ τό ἀλεύρι τής Θεσσαλίας. Ἡ πώληση τών δημητριακῶν ἦταν μονοπώλιο τής Πύλης καί καμιά ποσότητα δέν μποροῦσε νά μεταφερθεῖ ἔξω ἀπό τή Θεσσαλία χωρίς εἰδική ἄδεια. Ἐξαιτίας τής ἀδυναμίας τής κεντρικῆς κυβέρνησης νά ἐλέγξει τό ἐμπόριο τών δημητριακῶν, ἐγκαθιδρύθηκε μιὰ παράνομη διακίνηση. Ὁ Ἄλῃ τή νομιμοποίησε, ἐγκαθιστώντας δικούς του εἰσπράκτορες στόν Ἄλμυρό, στή Λαμία, στή Θεσσαλονίκη. Μόνον ὁ εἰσπράκτορας τοῦ Βόλου, πού ἔρχονταν εὐκολα σέ ἐπαφή μέ τήν Κωνσταντινούπολη, κατόρθωσε νά τοῦ ἀντισταθεῖ.

Μέχρι τήν ἀπελευθέρωση τής Θεσσαλίας τά μεταφορικά μέσα ἔμειναν τελείως στοιχειώδη. Τό σύνολο τών θαλάσσιων ἐπικοινωνιῶν ἐξασφαλιζόταν ἀπό βαθουλά ξύλινα σκάφη, πού ἡ χρήση τους ἦταν γενικευμένη σέ ὅλο τό Αἴγαῖο, τά καϊκία. Ἦταν σκάφη μικροῦ βυθίσματος, κατάλληλα προσαρμοσμένα γιά νά προσαράζουν

σχεδόν παντοῦ: ἕνα καϊκι μήκους 10 μ. εἶχε βύθισμα μόνον 70 ἑκατοστῶν. Ὑπῆρχαν βέβαια καί πολύ μεγαλύτερα, τό καθαρό μήκος τους, ὅμως, δέν ξεπερνοῦσε ποτέ τά τριάντα μέτρα. Ὅλα ἦταν ἰστιοφόρα.

Στήν ξηρά οἱ ἐπικοινωνίες παρουσίαζαν ἀκόμα μεγαλύτερες δυσχέρειες. Οἱ χωρικοί τής Θεσσαλίας χρησιμοποιοῦσαν ἕνα δυσκίνητο κάρο μέ συμπαγεῖς ρόδες, πού τό συναντᾶμε καί σήμερα στήν Τουρκία. Τά κάρα αὐτά, προσαρμοσμένα στά σκληρά χώματα τών πεδιάδων τής χερσονήσου, ἔβρισκαν ἐδῶ τό νοτιότερό τους ὄριο: τό 1827, ὁ Gell, πού ἔρχεται ἀπό τήν παλιά Ἑλλάδα, συναντᾶει τά πρῶτα κάρα στόν Ἄλμυρό. Ἄλλά στά τέλη τοῦ αἰῶνα ἀκόμη, μόνον ὁ δρόμος ἀπό τή Λάρισα πρὸς τόν Τύρναβο ἦταν βατός ὅλο τό χρόνο γιά τά κάρα καί σέ μιὰ ἀπόσταση μικρότερη ἀπό τά εἴκοσι χμ. Γιά τίς μεταφορές σέ μεγάλη ἀπόσταση κατέφευγαν πάντα στίς καμήλες ἢ στά μουλάρια. Ὑπῆρχε ἕνα δίκτυο λιθόστρωτων μουλαρόδρομων, πού ἦταν σέ ἀρκετά καλή κατάσταση. Μένουν ἀκόμα μερικά κομμάτια τους, γιά παράδειγμα στό Πήλιο, ἀνάμεσα στή Μακρινίτσα καί στή Ζαγορά ἢ στά Ἄγραφα. Ἡ κατασκευή τους σ' αὐτές τίς ἀνώμαλες περιοχές δέν ἦταν καθόλου εὐκολή καί μερικές φορές ἦταν λαξεμένοι στά βράχια. Ἡ διάβαση τών ποταμῶν γινόταν ἀπό μικρά γεφύρια, πάνω σέ γαϊδούρια. Μένουν ἀκόμα πολλά δείγματα τέτοιων γεφυριῶν, ὅπως τό γεφύρι τής Πύλης. Οἱ δρόμοι τής πεδιάδας ἦταν πολύ πιό δύσκολο νά στρωθοῦν ἐξαιτίας τής ἔκτασης πού καταλάμβαναν τά στάσιμα νερά.

Ἐνα σύστημα ἀπό ἐμποροπανηγύρεις, πού σέ ἕνα μεγάλο μέρος του λειτουργεῖ ἀκόμα στίς μέρες μας, διευκόλυνε τήν τοπική καί τήν περιφερειακή διακίνηση. Σέ ὅλες τίς πόλεις καί τίς κωμοπόλεις, τό ἐβδομαδιαῖο παζάρι συγκέντρωνε τούς χωρικούς τής περιοχῆς. Ἡ Λάρισα εἶχε δύο ἐβδομαδιαῖα παζάρια, τήν Τετάρτη καί τήν Κυριακή, τουλάχιστον ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Τό παζάρι τής Τετάρτης γίνεται κάθε ἐβδομάδα, ἀκόμα καί σήμερα. Σημαντικότερα ἀπό τά ἐβδομαδιαῖα παζάρια ἦταν τά ἐτήσια. Γίνονταν (καί ἐξακολουθοῦν νά γίνονται) σέ κάθε σημαντική πόλη, τήν ἀνοιξη ἢ τό φθινόπωρο. Ἐρχονταν ἔμποροι ἀπό τήν Ἡπειρο καί τή Μακεδονία, ἀκόμα καί ἀπό τήν Ἑλλάδα. Τά πανηγύρια τοῦ φθινοπώρου, πού ἀντιστοιχοῦσαν μέ τήν ἐποχή πού τά νομαδικά κοπάδια κατέβαιναν πρὸς τίς πεδιάδες, πρόσφεραν τήν εὐκαιρία γιά νά πληρωθοῦν τά χρέη πού ἐκκρεμοῦσαν, νά κλειστοῦν οἱ συμφωνίες γιά τή χειμερινή περίοδο, γιά παράδειγμα, ἀνάμεσα στούς τυροκόμους καί στούς τσελιγκες. Σέ ὅλα τά Βαλκάνια, ἡ σημασία τών πανηγυριῶν ἦταν καθοριστική.

Παρ' ὅλη αὐτή τήν ἐμπορική δραστηριότητα, ἀρκετά χωριά τής Θεσσαλίας ἔμειναν ἀπομονωμένα καί οἱ ἔξωτερικές τους συναλλαγές περιορίζονταν στό ἐλάχιστο. Παραδόξως, αὐτό ἴσχυε λιγότερο γιά τά ὄρεινά χωριά, ἀπ' ὅσο γιά τά χωριά τής πεδιάδας. Ἡ πολύ περιορισμένη ἔκταση τών καλλιεργήσιμων ἐδαφῶν στά ὄρεινά χωριά δέν ἐπέτρεπε τήν αὐτάρκεια, καί οἱ κάτοικοί τους γιά ν' ἀγοράσουν δημητριακά ἢ λάδι ἀναγκάζονταν νά πουλήσουν τά προϊόντα τους (κτηνοτροφικά ἢ χειροτεχνικά). Τό ἐμπόδιο τών μεγάλων ἐλwodῶν ἐκτάσεων ἦταν τουλάχιστον τόσο δύσκολο νά ξεπεραστεῖ, ὅσο κι ἐκεῖνο τοῦ ἀναγλύφου. Τά χωριά τής Δυτικῆς Θεσ-

37. Bartholdy, 1807.

38. Gell, 1827.

σαλίας, ἄν καί βρίσκονταν σέ ἀπόσταση μικρότερη ἀπό 100 χμ. ἀπό τή Μεσόγειο, δέ χρησιμοποιοῦσαν τό ἐλαιόλαδο. Χρησιμοποιοῦσαν τό σησαμέλαιο, γιατί οἱ κάτοικοι καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τό σησάμι, καί ἀκόμα τό χειμώνα, τό χοιρινό λίπος. Ἐξ-ἄλλου, τό σύστημα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, πού ἦταν ἐξαπλωμένο σέ ὅλη τήν πεδιάδα, συγκεντρώνει τήν παραγωγή στά χέρια τοῦ ἀγαῖ ἢ τοῦ ἐκπροσώπου του, πού ἀναλάμβανε νά τήν πουλήσει ἔξω ἀπό τήν περιοχή.

Οἱ βοσκοί ἔμπαιναν πολύ περισσότερο στήν ἐμπορική οἰκονομία. Καθώς ἡ ἀποκλειστική τους ἀπασχόληση ἦταν ἡ κτηνοτροφία, ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πουλήσουν μαλλί, δέρματα καί προϊόντα τῆς ὑφαντουργικῆς χειροτεχνίας γιά νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαραίτητα γιά τή διατροφή τους δημητριακά καί λάδι. Συνηθισμένοι ἄλλωστε νά ταξιδεύουν, ἀσκοῦσαν συχνά τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀγωγιάτη καί ἦταν εὐκολο καί λογικό νά περάσουν στό ἐμπορικό κέρδος.

Ὅσο ὑπῆρχε ἀσφάλεια, ἡ διακίνηση γινόταν κάτω ἀπό ἀνεκτές συνθήκες. Ἀλλά αὐτό δέν ἴσχυε πάντα. Ἐνα ἀπό τά θετικά τοῦ Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ὅτι πολέμησε ἀνελέητα τούς ληστές τῶν караβανίων. Κατόρθωσε νά τούς ἀναγκάσει νά βγοῦν ἀπό τά δάση πού ἤλεγχαν τό πέρασμα πρὸς τά νότια, πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς Λαμίας. Ἡ μάστιγα ἦταν ὅμως ἔτοιμη νά ξαναεμφανιστεῖ, ἀρκεῖ νά προσφερόταν ἡ πολιτική κατάσταση. Καί τό 19ο αἰῶνα, ξέσπασαν ἐπανειλημμένα ἐξεγέρσεις στήν περιοχή, σέ σχέση μέ τά γεγονότα πού ἐπλητταν τή Βαλκανική Χερσόνησο. Τό 1821, ἐξεγείρονται τό Πήλιο καί τά Ἄγραφα. Τό 1854, τήν ἐποχή τῆς ρωσοτουρκικῆς ἔντασης, ὁ ἀγωνιστής Χατζηπέτρος κατεβαίνει ἀπό τό χωριό του, τόν Ἀσπροπόταμο, καί καταλαμβάνει τήν Καλαμπάκα. Ἡ ἀναταραχή ἐξαπλώνεται στήν Πίνδο καί στό Πήλιο. Τέλος τό 1867, προοίμιο τῆς ἔνωσης μέ τήν Ἑλλάδα, μία ἐπαναστατική κυβέρνηση τοῦ Πηλίου ἐγκαθίσταται στή Μακρινίτσα, ἐνῶ μία προσωρινή ἐπιτροπή τῶν Ἀγράφων ἐδρεύει στό Μεσσηνικόλα. Ἡ κατασταλτική διαδικασία ἀπό τήν πλευρά τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας εἶναι πάντα ἡ ἴδια: τά τακτικά στρατεύματα ἐνισχύονται ἀπό ἄτακτους Ἀλβανούς πού κατεβαίνουν ἀπό τή χώρα τους ἐπωφελοῦμενοι τῆς εὐκαιρίας καί χρειάζεται πάντα νά περάσει ἕνα χρονικό διάστημα μέχρι νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία καί κατὰ συνέπεια οἱ ἐμπορικές μετακινήσεις. Ἀλλά ἐκτός ἀπ' αὐτές τίς περιόδους ἔντασης, ὑπῆρχαν περιοχές, ὅπως ἡ Ὅσσα,³⁹ πού ἦταν πάντα ἐπικίνδυνες καί οἱ ταξιδιώτες δέ διακινδύνευαν νά τίς διασχίσουν χωρίς ἔνοπλη συνοδεία.

6. ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ἐπισημάνουμε στίς προηγούμενες ἀναλύσεις μας ὅτι ἡ γεωργική οἰκονομία ὄχι μόνο δέν παρουσίαζε ὁμοιομορφία στό σύνολο τῆς Θεσσαλίας, ἀλλά ὅτι ἀντίθετα, ἦταν κατανεμημένη, σύμφωνα μέ ἀπόλυτα διαχωρισμένους τύπους, κατὰ περιφέρειες: ὑπῆρχε ἀντίθεση, ὅπωςδήποτε, ἀνάμεσα στήν οἰκονομία τῶν πεδιάδων καί

τήν οἰκονομία τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν, ἀλλά, ἐπίσης, ὑπῆρχε ἀντίθεση στό ἐσωτερικό καθεμιάς ἀπό αὐτές τίς φυσικές ἐπικράτειες.

Α.— Οἱ ἔρημες πεδιάδες τῶν πυρετῶν: ἡ Ἀνατολική Θεσσαλία, ἡ περιοχή τῆς Καρδίτσας καί τοῦ Δομοκοῦ

Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς πεδινῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στή Λάρισα καί τό Βελεστίνο, καθώς καί τῆς πεδιάδας τοῦ Ἀλμυροῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἀνεπαρκῆς. Τά ἐκτεταμένα ἔλη πού συντηροῦνται ἀπό τή λίμνη Κάρλα καί τίς ὑποδοχές τῆς, δυσχεραίνουν τίς ἐπικοινωνίες. Ἡ λίμνη δίνει ὅμως σημαντική ποσότητα φαριῶν (κυρίως κυπρίνων) πού φαρεύονται ἀπό φαράδες πού ζοῦν σέ καλύβες, πάνω σέ πασσάλους, στίς ὄχθες τῆς λίμνης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ περιοχή αὐτή ἦταν, στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, στά χέρια τῶν Κονιάρων Τούρκων. Τήν ἐποχή πού ὁ Leake ἐπισκέπτεται τήν περιοχή, δέν ἔχουν ἀπομείνει παρά μόνον δύο χωριά Κονιάρων, τό Ἀμπουφακάρ (Καλαμάκι) καί ἡ Πέτρα, πού βρίσκονται στίς ὄχθες τῆς Κάρλας. Ζοῦν ἀκόμα ἐκεῖ, ἀνάμεσα στά μισοερειπωμένα σπίτια, μερικές ἐξαθλιωμένες οἰκογένειες.⁴⁰ Τό Βελεστίνο, κωμόπολη πού διαθέτει τό πλεονέκτημα μιᾶς πηγῆς μέ μεγάλη παροχή νεροῦ καί πού ἦταν ἄλλοτε ἔδρα βιλαετιοῦ, ἔχει παραχμάσει σέ μεγάλο βαθμό. Ἐξαρθῶνται ἀκόμα ἀπ' αὐτήν κάπου δώδεκα πολύ μικρά χωριά, μέ δεκαπέντε περίπου οἰκογένειες τό καθένα. Στήν ἴδια τήν κωμόπολη, κατοικοῦσαν ἀκόμα, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, διακόσιες πενήντα τούρκικες οἰκογένειες. Ἡ ἀναχώρησή τους ἐξηγεῖ τή μείωση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 1.000 τουλάχιστον κατοίκους, στήν ἀπογραφή τοῦ 1881. Τό νερό τῆς πηγῆς κινεῖ τούς μύλους καί ποτίζει τά ἐδάφη πού παράγουν φρούτα, πεπόνια, καρπούζια, λαχανικά. Τά εὐφορα περιβόλια τῆς ἔρχονται σέ ζωηρή ἀντίθεση μέ τούς γυμνοὺς ὀρίζοντες τῆς πεδιάδας, τῆς ὁποίας τά ἐδάφη φημίζονται παρ' ὅλ' αὐτά γιά τή γονιμότητά τους.

Ἡ πεδιάδα τοῦ Ἀλμυροῦ, πού τό ἐπάνω τμήμα τῆς εἶναι ἐγκαταλελειμμένο στούς νομάδες βοσκούς, παράγει καλαμπόκι καθώς καί καπνό καί ποτιστικό βαμβάκι κατὰ μήκος τῆς ἀκτῆς. Τό μεγαλύτερο τμήμα τῶν γαιῶν τῆς ἦταν ἰδιοκτησία τῶν Τούρκων τοῦ Ἀλμυροῦ. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα δέν ἔχουν ἀπομείνει παρά μόνον δύο τούρκικα χωριά στήν πεδιάδα: τό Ἀϊδίνο καί τό Κίτζελι.

Ἡ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στίς ἐπαρχίες τῶν Φαρσάλων καί τοῦ Δομοκοῦ, καθώς καί στό νότιο τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Καρδίτσας εἶναι παραπλήσια μ' ἐκεῖνη τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας. Κι ἐκεῖ, μεγάλες ἐκτάσεις καλλιεργοῦνται ἐλάχιστα, ὅπως ἡ περιοχή γύρω ἀπό τή λίμνη Νταουκλή (Ξυνιάς), ὅπου ὁ τούρκικος πληθυσμός ἦταν ἄλλοτε σημαντικός. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ἀπομένουν γύρω στά ἔξι χωριά πού κατοικοῦνται ἀπό Τούρκους χωρικούς, ἀνάμεσα στό Δομοκό καί στά Φάρσαλα. Ὁ τούρκικος πληθυσμός διατρεῖται ἐπίσης κοντά στούς Σοφάδες (Παζαράκι, Ματαράγκα), ἀλλά ἔχει μειωθεῖ αἰσθητά. Στίς περιοχές αὐτές καλλιεργοῦν κα-

39. Gell, 1827.

40. Leake, IV, σελ. 420.

λαμπόκι και σησάμι, για τό λάδι. Παντοῦ, τό 19ο αἰώνα, ἡ ἀναλογία τῶν Ἑλλήνων αὐξάνεται. Οἱ κεντρικοί λόφοι —τά Ρεβένια— παρουσιάζουν τήν ἐποχή αὐτή, ἴδια ἀκριβῶς οἰκονομία: δημητριακά γύρω ἀπό τό κάθε χωριό καί ἐκτεταμένα λιβάδια στήν περιφέρεια.

“Ολες αὐτές τίς ἀραιοκατοικημένες πεδιάδες, τίς καταλαμβάνουν τό χειμῶνα οἱ νομάδες βοσκοί, πού εἶναι ἰδιαίτερα πολυάριθμοι γύρω ἀπό το Βελεστίνο καί τά Φάρσαλα. Πολύ συχνά, μετά τήν ἀναχώρηση τῶν Κονιάρων - Τούρκων, δέν υπάρχουν καθόλου ντόπιοι κάτοικοι γιά νά τοὺς ἀντικαταστήσουν. Οἱ Βλάχοι καταλαμβάνουν τότε τήν περιοχή κι ἐγκαθιστοῦν στά χωριά τίς στάνες τους.”⁴¹

Β. — Οἱ ὑπώρειες πεδιάδες καί τά χαμηλά βουνά

Ἡ κατάσταση καλυτερεύει ἀπό τή στιγμή πού στίς πρῶτες πλαγιές ἀπομακρύνεται ὁ κίνδυνος τῶν στάσιμων νερῶν. Οἱ κῶνοι ἀποθεμάτων ἀποτελοῦν εὐνοϊκούς τόπους ἐγκατάστασης, ἀκόμα κι ὅταν οἱ πλαγιές τους δέν παρουσιάζουν μεγάλη κίνηση. Οἱ δύο χαρακτηριστικότεροι κῶνοι εἶναι τοῦ Πηνιουῦ, στά κάταντα τῆς Καλαμπάκας καί τοῦ Τιταρήσιου στήν εἴσοδο τῆς πεδιάδας. Ὁ Holland⁴² περιγράφει τήν περιοχή τοῦ Τυρνάβου σάν μιά περιοχή μέ πολύ πλούσια βλάστηση, μέ σειρές ἀπό μουριές κάτω ἀπό τίς ὁποῖες καλλιεργοῦν κυρίως καλαμπόκι, ἀλλά ἐπίσης σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι. Οἱ μουριές, στίς παρυφές τῶν πεδιάδων, ἔχουν ἀποφασιστική σπουδαιότητα. Τίς συναντᾶμε ἐπίσης στή λεκάνη τῆς Ἀγιᾶς, ὅπου ἡ ἐπιμελημένη καλλιέργεια ἔρχεται σέ ζωηρή ἀντίθεση μέ τήν περιορισμένη γεωργία τῆς πεδιάδας, καθώς καί κατά μήκος τοῦ Μαυροβουνίου: τά Κανάλια, στό κάτω μέρος τῆς λίμνης Κάρλας, εἶναι ἡ πλουσιότερη κωμόπολη τῆς περιοχῆς καί ἀντλεῖ τόν πλοῦτο της ἀπό τά δημητριακά, τίς μουριές καί τ' ἀμπέλια. Τό ἀμπέλι εἶναι ἐπίσης πολύ διαδεδομένο στίς ἴδιες περιοχές: στήν περιοχὴ τοῦ Φαναριουῦ, στό πλάτωμα τῶν Ἀγράφων, στό Καστράκι κοντά στήν Καλαμπάκα, στήν πεδιάδα τοῦ Τυρνάβου, στά Ἀμπελάκια, στή λεκάνη τῆς Ἀγιᾶς.

Τά χωριά τῶν Κονιάρων στήν περιοχὴ τοῦ Τυρνάβου εἶναι ὅλα χτισμένα στίς ὑπώρειες τῶν βουνῶν. Ἀντλοῦν ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πόρων τους ἀπό τήν καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ.

Σ' αὐτό τόν τύπο ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἐντάσσεται καί ἡ κοιλάδα τοῦ Τιταρήσιου μέ τίς διαδοχικές λεκάνες της πού τίς συνδέει ὁ ποταμός. Στή λεκάνη τῆς Ἐλασσόνας, ἡ Τσαρίτσανη εἶναι μιά παλιά κωμόπολη ἀμπελοφυτῶν καί σηροτρόφων. Στή λεκάνη τῆς Βλαχογιάννης, τό Δομενίκο παίζει τόν ἴδιο ρόλο. Κι ἐκεῖ, τό καλαμπόκι, τό βαμβάκι καί ὁ καπνός καταλαμβάνουν τό βάθος τῆς λεκάνης, ἐνῶ τό σιτάρι καλλιεργεῖται στίς ξηρότερες πλαγιές.

41. Leake, III, σελ. 345.

42. Holland, 1819, σελ. 244.

Τό Πήλιο καί τά Ἀγραφα τῆς Πίνδου ἔχουν παραπλήσια οἰκονομία στίς χαμηλότερες πλαγιές, πού εἶναι διαμορφωμένες σέ πεζοῦλες. Ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση, μέ τή βοήθεια τῆς κατάλληλης διαμόρφωσης, εἶναι ἀρκετά συνεχῆς. Ὁ σχιστόλιθος στό Πήλιο καί ὁ φλύσχης στά Ἀγραφα εὐνοοῦν τίς καλλιέργειες, ὅταν ἡ κλίση τῆς πλαγιᾶς δέν εἶναι πολύ μεγάλη. Παντοῦ, προσπαθοῦν νά παράγουν τό σιτάρι πού ἀπαιτεῖται γιά τήν τοπική κατανάλωση. Τά Ἀγραφα τρέφονται κατά τά 5/6 μέ τή δική τους παραγωγή καί γιά νά ἐξισορροπήσουν τίς ἀνταλλαγές, πουλᾶνε κρασί, βούτυρο, τυρί, μετάξι, μέλι καί λαχανικά. Στό Πήλιο, στίς χαμηλότερες πλαγιές του, προστίθενται τό λάδι, τό βαμβάκι, τά ὄσπρια καί κατά καιρούς τά πορτοκάλια. Μόνον ὁ Βόλος καί ἡ Μακρινίτσα διαθέτουν ἐδάφη ἀρκετά μεγάλης ἔκτασης γιά τήν καλλιέργεια τοῦ σιταριουῦ. “Ὅλα τά ἄλλα χωριά εἶναι ὑποχρεωμένα νά ἀγοράσουν σιτάρι ἀπό τήν πεδιάδα. Ἡ σχετική σπουδαιότητα τοῦ μεταξιοῦ καθορίζει τίς διακυμάνσεις τῶν ἐσόδων ἀπό τή μιά χρονιά στήν ἄλλη. Ἡ εἰσαγωγή τῆς πατάτας (στό Πήλιο, τό 1845) θά προσφέρει στά ὄρεινά χωριά ἕνα ἀξιόλογο συμπληρωματικό εἰσόδημα, ὅταν ἡ σοδειά τοῦ σιταριουῦ εἶναι ἀνεπαρκῆς.

Γ. — Τό ὄρος τῆς Πίνδου

Γιά τήν οἰκονομία τοῦ ὄρους τῆς Πίνδου, τό 19ο αἰώνα, ξέρουμε πολύ λιγότερα πράγματα ἀπ' ὅ,τι γιά τήν οἰκονομία τῆς πεδιάδας, γιατί οἱ περιηγητές πού ἐπιχείρησαν τό ταξίδι εἶναι πολύ πιό σπάνιοι. Ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ θά πρέπει νά ἔφτανε μέχρι πολύ ψηλά στό βουνό. Ὁ Heuzey μᾶς περιγράφει τό χωριό Παλαιομηλιά, στόν Ἄνω Ἀσπροπόταμο, στά κάταντα τοῦ Χαλικιοῦ, σάν «μερικές καλύβες μέσα στά χωράφια μέ τό καλαμπόκι καί τά ὄπωροφόρα δέντρα». Παντοῦ, τά σπίτια εἶναι τριγυρισμένα ἀπό ὄπωροφόρα: καρυδιές, μουριές, δαμασκηγιές.⁴³ Οἱ διαφορές ὅμως ἀνάμεσα στά χωριά δέν ὀφείλονται στή γεωργία, ἀλλά στίς ἄλλες τους δραστηριότητες. Ὁ Heuzey⁴⁴ ἐπισημαίνει τά Ξυλοχώρια, πού οἱ κάτοικοί τους ἀσχολοῦνται κυρίως μέ τήν ὑλοτομία καί δίνει σάν παράδειγμά τους τήν Τίρνα (τή σημερινή Ἐλάτη). Δυτικότερα, ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Περτούλι ἀρχίζουν ν' ἀπλώνονται τά Παλαιοχώρια, τό σπουδαιότερο ἀπό τά ὁποῖα εἶναι ἡ Κούτσαινα (τά σημερινά Στουρναρέικα) πού δεσπόζει στό δρόμο πρὸς τήν Ἄρτα τῆς Ἠπείρου. Τά βλάχικα χωριά (τά Βλαχοχώρια) εἶναι τά σπουδαιότερα ἀπ' ὅλα τά ἄλλα, ἐξαιτίας τῆς ἔκτασης πού καλύπτουν καί τῆς οἰκονομικῆς τους δραστηριότητος. Ἡ βοσκὴ τῶν κοπαδιῶν, πού περνᾶνε τό καλοκαίρι στό βουνό καί τό χειμῶνα στήν πεδιάδα, δέν ἀποτελεῖ πιά, γιά τά μεγαλύτερα χωριά τουλάχιστον, τή βασική δραστηριότητα: στήν Καστανιά, γιά παράδειγμα, πού εἶναι σχεδόν μιά «μικρὴ πόλη», στό κέν-

43. Heuzey, 1927, σελ. 103.

44. Heuzey, 1927, σελ. 104.

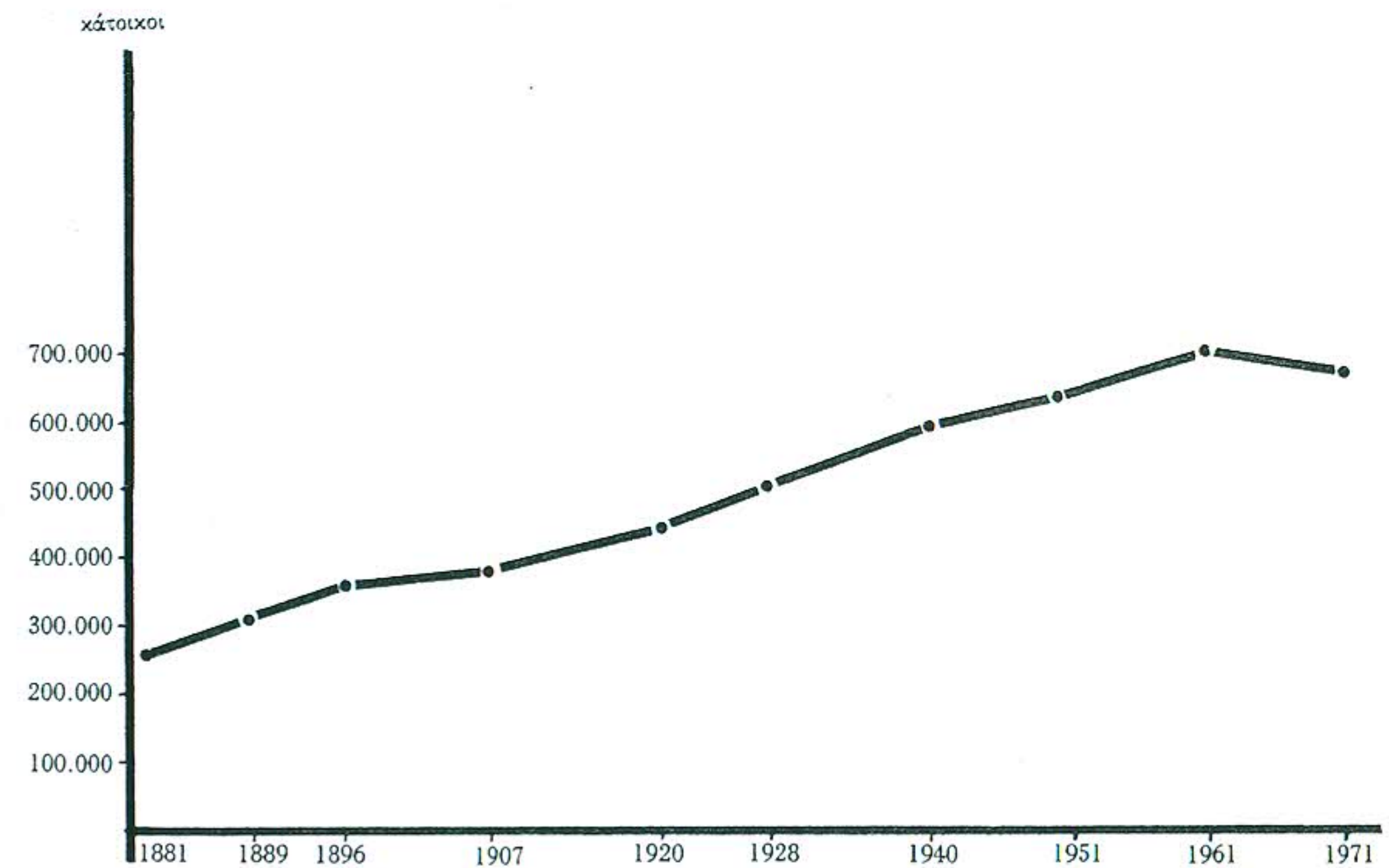
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Θεσσαλία ἄλλαξε ὅπωςδήποτε πάρα πολύ ἀπό τό 1950 καί μετὰ, γνωρίζοντας μάλιστα ἀλλαγές πολύ πύ βαθιές ἀπ' ὅ,τι στό διάστημα πού εἶχε μεσολαβήσει ἀπό τήν προσάρτησή της στήν Ἑλλάδα ἕως τότε.

Στήν πόλη ὅσο καί στήν ὑπαιθρο, τά τοπία φέρνουν τά σημάδια αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης. Στίς πόλεις, τά μικρά χαμηλά σπίτια ἀπό τοῦβλα παραχωροῦν τή θέση τους στούς τιμεντένιους κύβους. Τά ταπεινά παντοπωλεῖα (πού, ὅπως δηλώνει τό ὄνομά τους, πουλοῦσαν τά πάντα) ἔρχονται νά τά ἀντικαταστήσουν οἱ μεγάλες βιτρίνες καί ὁ φωτισμός μέ «νέον». Τά μικρά καφεενδάκια μέ τίς ἄβολες καρέκλες καί τόν τούρκικο καφέ, τά μαγαζιά μέ τά ἀναπαυτικά καθίσματα ὅπου ἀρχίζει νά σερβίρεται ὁ ἰταλικός «ἐσπρέσο». Οἱ πολυκατοικίες, πού δέν ἔχουν τίποτα νά ζηλέψουν ἀπό ἐκεῖνες τῆς Ἀθήνας καί τῆς Θεσσαλονίκης, πολλαπλασιάζονται. Τά ἔργο-

Σχ. 53. Ἐξέλιξη τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τό 1881 ὡς τό 1971

στάσια, άνύπαρκτα παλαιότερα, κάνουν κι αυτά τήν εμφάνισή τους στό τοπίο. Ένας συγκεχυμένος άνεμος αλλαγής πνέει στις πόλεις, πού κυριολεκτικά μεταμορφώνονται.

Τά χωριά αλλάζουν κι αυτά. Τά είκοσι τελευταία χρόνια, ή άγροτική κατοικία αλλάζει μορφή και στην ανάπτυξη αυτή συνετέλεσαν σέ μεγάλο βαθμό οί σεισμοί. Σιγά σιγά, χωρίς μεγάλα και θεαματικά έργα, ή άρδευση βελτιώνεται. Έτσι, χάρη στις άντλίες μέ μοτέρ, βλέπουμε τόν Ίούλιο, ανάμεσα στους καλαμιώνες, τά καταπράσινα χωράφια πού είναι σπαρμένα μέ βαμβάκι. Άγνωστες παλαιότερα καλλιέργειες κάνουν τήν εμφάνισή τους, μέ πρώτη στή σειρά τήν καλλιέργεια του ζαχαρότευτλου. Άλλά οί αλλαγές αυτές δέν αποτελοῦν στήν Ελλάδα αποκλειστικό προνόμιο τής Θεσσαλίας. Μέ μερικές παραλλαγές πού οφείλονται στις τοπικές φυσικές συνθήκες, θά μπορούσαμε νά επαναλάβουμε λέξη πρὸς λέξη ὅσα αναφέραμε πιό πάνω, τόσο γιά τά λεκανοπέδια τής Μακεδονίας ὅσο και γιά τίς παραθαλάσσιες ζώνες τής Δυτικῆς Πελοποννήσου ἢ γιά τά βαθύπεδα τής Αἰτωλοακαρνανίας.

Ἡ πρόοδος αὐτή μεταφράζεται σέ μία σταθερή άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Τό βιοτικό επίπεδο τής Θεσσαλίας δέν ξεπερνάει ακόμα τό μέσο ὄρο των ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, ἔχει σημειώσει ὅμως σημαντική πρόοδο ἀπό τό 1950 και μετά. Ἡ οικονομική άνθηση οφείλεται πρωταρχικά στήν ἔξαιρετικά μεγάλη περίοδο ἡρεμίας πού ἀκολουθεῖ μετά τόν Ἐμφύλιο Πόλεμο. Ἡ περίοδος αὐτή διαρκεῖ είκοσι χρόνια, ἐνῶ μόλις δεκαπέντε χρόνια χωρίζουν τήν άγροτική μεταρρύθμιση και τήν ἐγκατάσταση των προσφύγων τής Μικρῆς Ἀσίας ἀπό τήν κήρυξη του πολέμου μέ τήν Ἰταλία, τό 1940.

Δύο μεταβολές ἔκαναν δυνατή τήν ἐκμετάλλευση αὐτῆς τῆς περιόδου ἡρεμίας. Ἀπό τή μία πλευρά, τό γεγονός ὅτι ή χώρα υιοθέτησε χάρη στον περιορισμό των γεννήσεων μία δημογραφική αύξηση παραπλήσια μ' αὐτήν των περισσότερων χωρῶν τής Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐνῶ ή μετανάστευση, ἀπό τό 1960 και μετά, ἀπάλλαξε τήν ὑπαιθρο ἀπό ἕνα μέρος του πλεονάσματος του ἔργατικού δυναμικοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη, ή σημαντική αύξηση τῆς άγροτικῆς παραγωγῆς ἐξασφάλισε στους άγρότες ἔσοδα πού ποτέ ἄλλοτε δέν είχαν γνωρίσει στό παρελθόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

I.— ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1951 ΕΩΣ ΤΟ 1961

(σχ. 54 και 55)

Μεταξύ 1951 και 1961, τό σύνολο του θεσσαλικού πληθυσμοῦ αύξήθηκε κατά 10,5% ποσοστό ὑψηλότερο ἀπό τό ποσοστό γενικῆς αύξησης τῆς χώρας (9,9%). Ἀνάμεσα στις διάφορες περιοχές τῆς Ελλάδας, και ἄν ἔξαιρέσουμε τήν πρωτεύουσα, ή Θεσσαλία καταλαμβάνει μάλιστα τή δεύτερη θέση ἀμέσως μετά τή Μακεδονία, πού διαθέτει μέ τή Θεσσαλονίκη μία οικιστική περιφέρεια πολύ πιό πυκνοκατοικημένη ἀπ' ὅ,τι οί πόλεις τῆς Θεσσαλίας.

Και οί τέσσερις νομοί πού αποτελοῦν τή Θεσσαλία παρουσίασαν αύξηση του πληθυσμοῦ τους τήν περίοδο μεταξύ των δύο απογραφῶν, ἄν και μέ διαφορετικό ρυθμό. Μόνον ὁ νομός Μαγνησίας ἔχει ἕναν ρυθμό αύξησης αἰσθητά κατώτερο ἀπό τόν ἔθνικό μέσο ὄρο, ἐνῶ ὁ νομός Λαρίσης τόν ὑπερβαίνει κατά πολύ. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ δημογραφικός δυναμισμός πού παρουσιάζουν οί θεσσαλικοί νομοί στήν περίοδο μεταξύ των δύο τελευταίων απογραφῶν, ἐγγράφεται σέ μία κίνηση πού εἶχε αρχίσει ἀπό τό 1940. Ἀκόμα, ἀπό τό 1940 μέχρι τό 1951, ὁ νομός Λαρίσης γνώρισε τή μεγαλύτερη αύξηση και ή Μαγνησία τή χαμηλότερη.

Νομοί	Πληθυσμός τό 1951	Πληθυσμός τό 1961	Ἐξέλιξη
Καρδίτσας	138.786	152.543	+ 9,9 %
Λαρίσης	208.120	237.776	+ 14,3 %
Μαγνησίας	153.808	162.285	+ 5,5 %
Τρικάλων	128.227	142.781	+ 11,4 %

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει στην έρμηνεία του ο χάρτης της εξέλιξης του πληθυσμού μεταξύ 1951 και 1961, κατά κοινότητες.

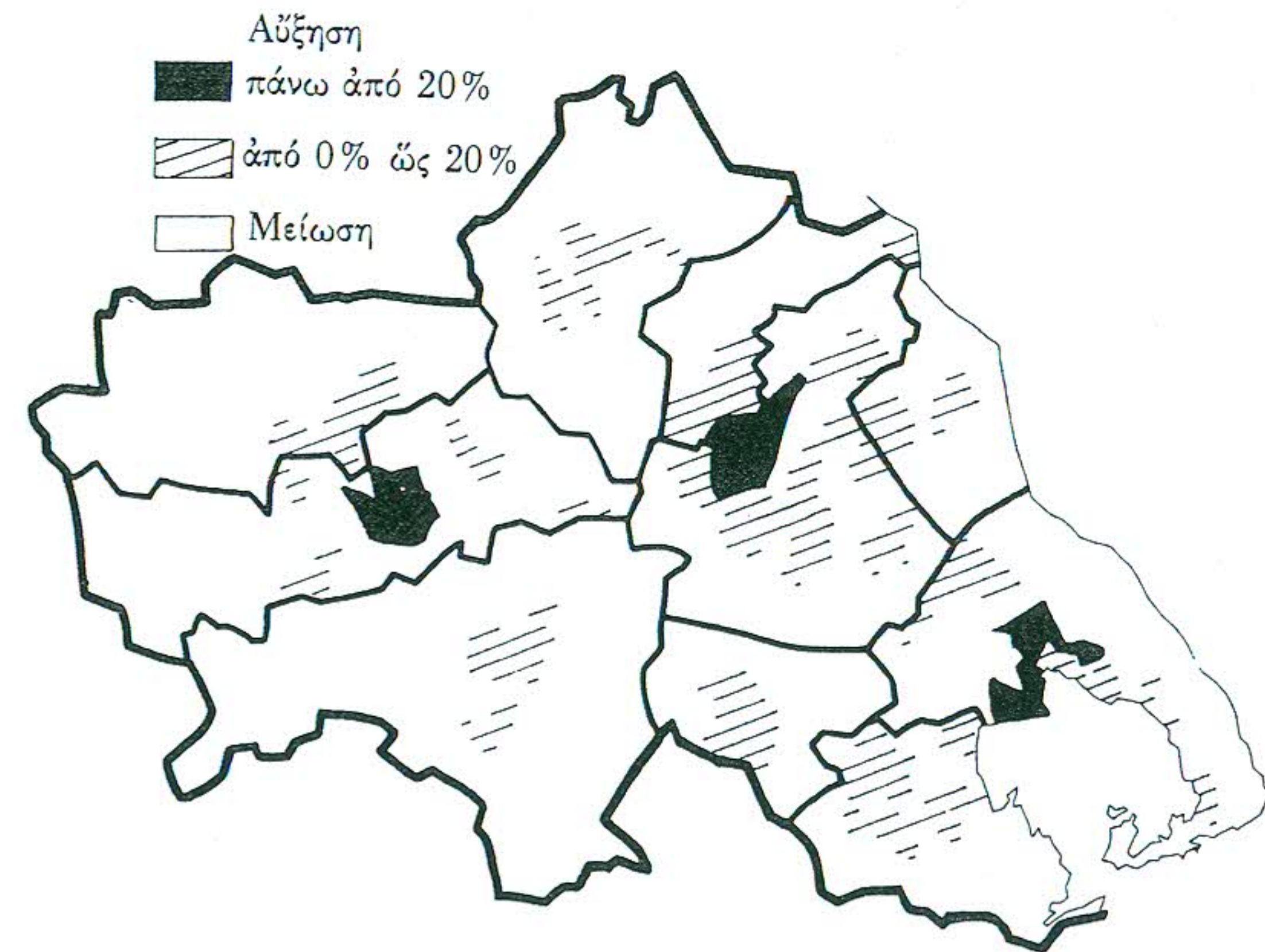
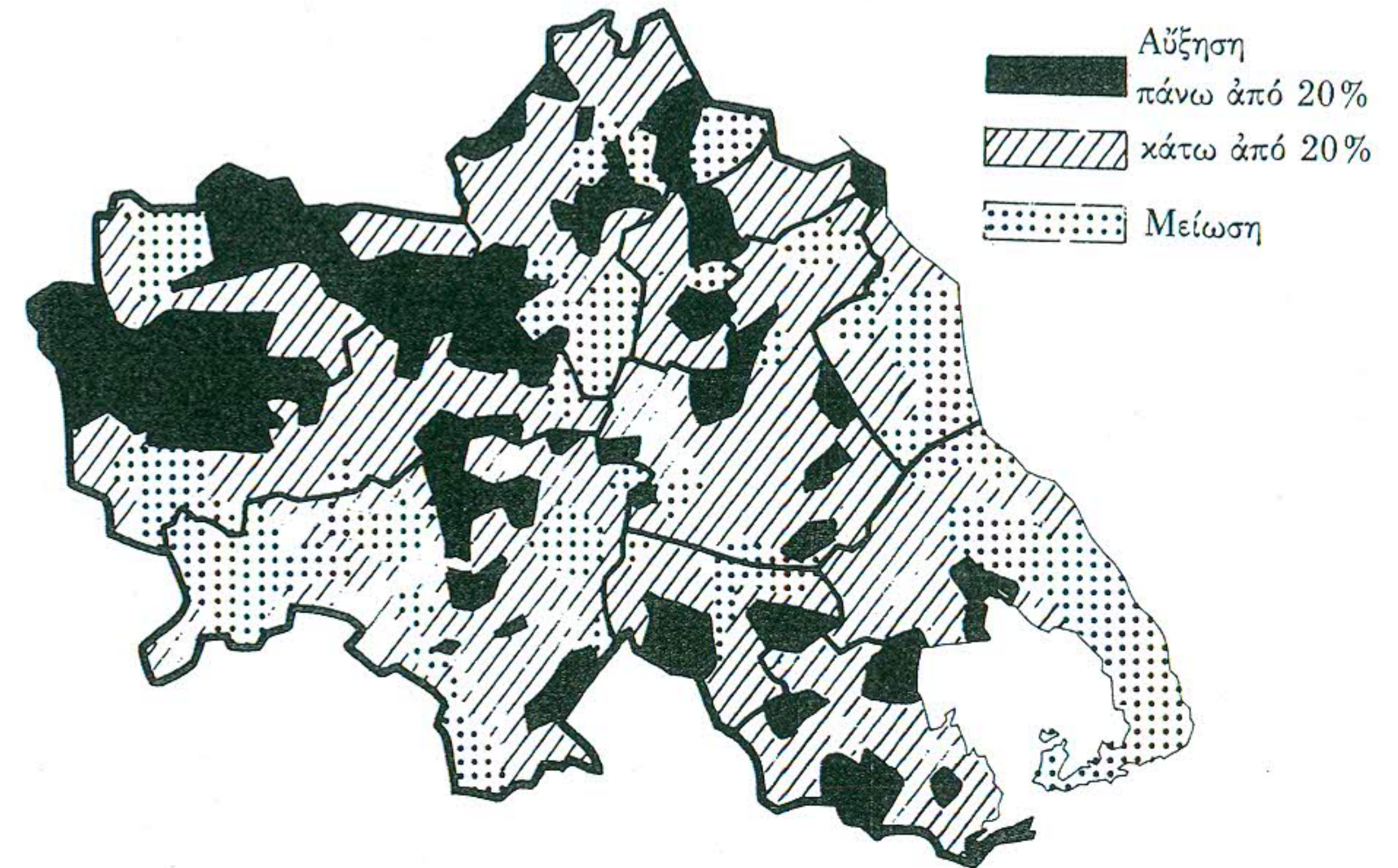
Οι αριθμοί της απογραφής του 1951 μπορούν να θεωρηθούν ακριβείς στο σύνολό τους και δίνουν μια σωστή εικόνα του πληθυσμού στο έσωτερικό του κάθε νομού. Η ακρίβειά τους είναι μικρότερη όμως, στο επίπεδο της κοινότητας.

Τό 1951, δέν έχουν απαλειφθεί όλες οι επιπτώσεις του Έμφυλιου Πολέμου. Πολλά από τα κατεστραμμένα χωριά δέν έχουν ακόμα ξαναχτιστεί και ένα μέρος του πληθυσμού, που είχε συγκεντρωθεί στις περιοχές που ήταν κάτω από τον έλεγχο των κυβερνητικών δυνάμεων, δέν έχει επιστρέψει στον προηγούμενο τόπο κατοικίας του. Μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι η μείωση του πληθυσμού που καταγράφεται σε όρισμένες κοινότητες της πεδιάδας, καθώς και η αύξηση που παρουσιάζεται σε όρισμένες όρεινες περιοχές, όπως στο βόρειο τμήμα του νομού Τρικάλων, οφείλονται ακριβώς σ' αυτόν τό λόγο.

Αντίστροφα, στο τμήμα του νομού Τρικάλων που ανήκει στην όροσειρά της Πίνδου, η δημογραφική άνθηση είναι άσημαντη. Σ' αυτή τήν περιοχή της θερινής βοσκής, οι απογραφές έχουν γίνει τήν περίοδο της διαχείμασης. Καταγράφουν λοιπόν έναν πολύ χαμηλό ή ακόμα και ανύπαρκτο πληθυσμό, που διαφέρει από τή μιά χρονιά στην άλλη, ανάλογα μέ τήν κατάσταση στην οποία βρίσκονται τά βοσκοτόπια ή τά κοπάδια. Η αξία των απογραφών είναι κατά συνέπεια περιορισμένη. Αντιπροσωπεύουν μόνον τήν εποχιακή κατοίκηση του βουνού και δέν υπολογίζονται —στην απογραφή του 1951— οι αναστατώσεις που επέφερε ο Έμφυλιος Πόλεμος, οι όποιες επηρέασαν και τίς ποιμενικές μετακινήσεις της περιοχής.

1. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΚΜΑΖΟΥΝ

Πέρα από αυτές τίς επιφυλάξεις, ο χάρτης κάνει έμφανή τή μείωση του πληθυσμού στις παραθαλάσσιες ζώνες, από τό Πήλιο μέχρι τόν Όλυμπο. Η παρακμή άγγίζει σχεδόν τό σύνολο της ανατολικής πλευράς της παράκτιας όροσειράς. Τά χωριά που είναι σακαφλωμένα στις πλαγιές, γνώρισαν πολύ νωρίς τό μέγιστο του πληθυσμού τους (συχνά πριν τό 1900). Μέ τήν παρακμή των καλλιεργειών μεσογειακού τύπου στις όποιες χρωστούσαν τήν ευημερία τους —ελιά, καστασιά, μουριά— μέ τή διακοπή της αναρχικής δασικής εκμετάλλευσης κι εκείνη συνεπακόλουθο της ναυπήγησης καϊκιών, όλη ή πλευρά του Αιγαίου βρέθηκε σε δύσκολη κατάσταση. Η δυσχέρεια των επικοινωνιών συνέβαλε στην παρακμή. Σε αρκετές κοινότητες, μέχρι τό 1961 ακόμα, δέ φτάνει δρόμος. Έξυπηρετούνται μόνον από ένα μικρό λιμάνι, στο όποιο μπορεί να πάει κανείς μόνον μέ τά πόδια ή μέ μουλάρι. Οι λίγες εξαιρέσεις που υπάρχουν, οφείλονται σε ιδιαίζουσες συνθήκες, όπως συμβαίνει μέ τή Μελίβρια, μεγάλη κωμόπολη που στην πραγματικότητα ανήκει στη λεκάνη της Αργιάς. Όσο για τίς βόρειες κοινότητες, συμμετέχουν στην αξιοποίηση της μοναδικής παραθαλάσσιας πεδιάδας που διαθέτει ο παράκτιος τομέας, της πεδιάδας του δέλτα του Πηνειού. Είναι ή περίπτωση του Στομίου, έπιχωματωμένου λιμανιού σε μιά ά-

Σχ. 54. Έξέλιξη του πληθυσμού (κατά δήμο) από τό 1951 ως τό 1961

Σχ. 55. Έξέλιξη του πληθυσμού (κατά δήμο) από τό 1961 ως τό 1971

πό τις παλαιότερες θέσεις των εκβολών του Πηνειού (όπως δηλώνει άλλωστε τό όνομά του), του Όμολίου, του Παλαιόπυργου, τής μοναδικής κοινότητας πού βρίσκεται έξ όλοκλήρου στό δέλτα του ποταμού και πού καταγράφει μία αύξηση 17%.

Άπό τόν Όλυμπο, πού ό όρεινός όγκος του είναι διαμοιρασμένος ανάμεσα στη Θεσσαλία και τή Μακεδονία, μέχρι τήν κεντρική κοιλάδα του Πηνειού, όπου τό ποτάμι διασχίζει μέσα από ένα έπιγενετικό φαράγγι μιάν άσβεστολιθική όροσειρά, σε άλλη μία εκτεταμένη ζώνη ό πληθυσμός μειώθηκε αισθητά. Τά ύψώματα αυτά προσφέρονται μόνον για τά κοπάδια και για σιτοκαλλιέργεια μέ πολύ χαμηλή απόδοση. Οίχτηκαν λοιπόν κι αυτά από τή μετανάστευση.

Τέλος, ή τελευταία εκτεταμένη περιοχή σε ύποχώρηση είναι ή περιοχή των Άγραφών, στους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων. Η έλλειψη πόρων, ή δυσκολία νά συντηρηθοϋν οί πεζούλες στις όποιες περιορίζεται ή καλλιεργούμενη έκταση, ή μείωση του άριθμού των κοπαδιών σε συσχετισμό μέ τις άπαγορεύσεις βοσκής πού εκδίδει ή Δασονομία, είναι άρκετά για νά εξηγήσουν τό φαινόμενο.

Πέρα από αυτές τις μεγάλες ενότητες, ό χάρτης άναδεικνύει και όρισμένες δευτερεύουσες περιοχές πού γνώρισαν μείωση του άριθμού των κατοίκων τους. Είναι ή περίπτωση πολλών κοινοτήτων πού άλληλοδιαδέχονται ή μία τήν άλλη στους μειοκαινικούς λόφους τής Κεντρικής Θεσσαλίας, καθώς και ή πιο περιέργη περίπτωση ενός τμήματος στό νότιο μέρος τής πεδιάδας τής Καρδίτσας: πρόκειται για μία περιοχή μέ ελάχιστα άναπτυγμένη ξερική καλλιέργεια, γεγονός πού μπορεί νά έρμηνεύσει έν μέρος τήν πτώση του πληθυσμού, αλλά όπου τά έπακόλουθα του Έμφυλίου Πολέμου προσφέρουν μιάν άλλη δυνατή εξήγηση.

2. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΟΥ ΠΡΟΟΔΕΥΟΥΝ

Έντούτοις, οί ζώνες πού παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού τους είναι ελάχιστα εκτεταμένες. Τό μεγαλύτερο τμήμα τής Θεσσαλίας έχει κατά πολύ αύξησει τόν πληθυσμό του, ακόμα και στις άγροτικές κοινότητες (κάτω από 2.000 κατοίκους). Άν εξετάσουμε μόνον τούς νομούς, θά διαπιστώσουμε ότι όλοι έχουν καταγράψει αύξηση του άγροτικού τους πληθυσμού σε άπόλυτους άριθμούς, ένω ό νομός Μαγνησίας καταγράφει αύξηση ακόμα και σε σχετική άξία (πίνακας), εξαιτίας τής στασιμότητας του Βόλου.

Τό έντυπωσιακότερο φαινόμενο είναι ή πολύ σημαντική αύξηση πού παρουσιάζει όλο τό βόρειο τμήμα τής Θεσσαλίας, τόσο στην έπαρχία Έλασσόνας όσο και στην έπαρχία Καλαμπάκας, και ιδιαίτερα τά Χάσια και τά Άντιχάσια (πάνω από 20%). Η αύξηση αυτή θά πρέπει νά άποδοθεί κυρίως στην πολύ έντονη ζωτικότητα του πληθυσμού: πρόκειται για τό τμήμα τής Θεσσαλίας μέ τό ύψηλότερο ποσοστό γεννητικότητας. Άλλά είναι εξίσου πιθανό, ότι οί περιοχές αυτές ήταν ακόμα, τό 1951, έγκαταλελειμμένες από τόν πληθυσμό τους εξαιτίας του Έμφυλίου Πολέμου, καθώς και ότι ένα μεγάλο μέρος τής πολύ ύψηλης αύξησης πού καταγράφηκε στην άπογραφή του 1961 προερχόταν από τήν έπιστροφή οικογενειών πού έμεναν

προσωρινά κατά τήν προηγούμενη άπογραφή σε κέντρα συγκέντρωσης πληγέντος πληθυσμού. Η έπιφύλαξη αυτή δέν ισχύει αντίθετα για τήν περιοχή των Καραγκούνηδων, στην πεδιάδα τής Καρδίτσας, όπου ή αύξηση είναι μεγαλύτερη από 15% και συχνά μάλιστα υπερβαίνει τό 20%. Στην περίπτωση αυτή, μόνη υπεύθυνη κατά τά φαινόμενα, είναι μία πολύ εϋνοϊκή δημογραφία.

Η προηγούμενη περίπτωση άποτελεί σχεδόν και τή μόνη εξαίρεση. Στο μεγαλύτερο τμήμα τής πεδιάδας, οί κοινότητες αύξησαν τόν πληθυσμό τους από 1 ως 10%. Όρισμένες κοινότητες ξεπερνάνε αυτά τά ποσοστά, αλλά ελάχιστες κοινότητες υπερβαίνουν τό 20%. Η σημαντικότερη εξαίρεση είναι ή κοινότητα του Άμπελώνα, μεταξύ Λάρισας και Τυρνάβου, πού τά ιδιαίτερα εϋφορα έδάφη της προσελκύουν συνεχώς τούς κατοίκους των όρεινων περιοχών τής έπαρχίας τής Έλασσόνας.

	N. Καρδίτσας		N. Λαρίσης					
	1951	1961	1951	1961				
	%	%	%	%				
Άστικός πληθυσμός	18.543	13,3	23.708	15,5	53.981	25,9	66.919	28,1
Ήμιαστικός πληθυσμός	18.977	13,7	23.159	15,2	45.774	21,9	55.202	23,2
Άγροτικός πληθυσμός	101.266	73	105.676	69,3	108.365	52	115.655	48,7
		100		100		100		100

	N. Μαγνησίας		N. Τρικάλων					
	1951	1961	1951	1961				
	%	%	%	%				
Άστικός πληθυσμός	65.090	43,8	67.484	41,5	28.855	22,5	32.483	22,7
Ήμιαστικός πληθυσμός	28.580	19,2	32.506	20	15.510	12,1	17.713	12,4
Άγροτικός πληθυσμός	54.662	37	62.355	38,5	83.862	65,4	92.585	64,9
		100		100		100		100

Έξέλιξη του άστικού, ήμιαστικού και άγροτικού πληθυσμού στό διάστημα μεταξύ των δύο άπογραφών 1951 και 1961

“Όσο για τις πόλεις, για τις κοινότητες δηλαδή με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό αύξησης από τις αγροτικές περιοχές. Μέσα σ’ αυτήν τή δεκαετία, η Λάρισα αυξάνεται κατά 35%, φτάνει δηλαδή ένα ποσοστό ελαφρά μεγαλύτερο από εκείνο τής πρωτεύουσας. Η Καρδίτσα αυξάνει τον πληθυσμό της κατά 27,9%, τὰ Τρίκαλα κατά 15,5%, ενώ ο Βόλος, πού πλήγηκε από έναν ιδιαίτερα καταστρεπτικό σεισμό και από τις δυσκολίες πού αντιμετώπισαν οι βιομηχανίες του, οφείλει τήν αύξησή του, κατά 3,6%, σ’ ένα από τὰ προάστια του, τή Νέα Ίωνία. Παρ’ ὄλ’ αυτά, η οίκιστική περιφέρεια Βόλου αυξήθηκε στο σύνολό της, μεταξύ 1951 και 1961, κατά 9%. Από τις ήμισιαστικές κοινότητες πού ο πληθυσμός τους κυμαίνεται μεταξύ 2 και 10.000 κατοίκων, ὀρισμένες, ὅπως τὰ Φάρσαλα, παρουσιάζουν σημαντική αύξηση (31%) χάρη στή συγκέντρωση και τήν ανάπτυξη τῶν διαφόρων διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐνῶ ἄλλες, ὅπως ὁ Τύρναβος, παρέμειναν στάσιμες ἢ ἀκόμα, ὅπως ἡ Φαρκαδόνα και ὁ Ζάρκος, εἶδαν τόν πληθυσμό τους νά μειώνεται (κατά 7 και 29% ἀντίστοιχα), γιατί τό 1951 στέγαζαν ἀκόμα ἕναν ὀλόκληρο πληθυσμό προσφύγων, ὁ ὁποῖος τις ἐγκατέλειψε στή συνέχεια.

II.— ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1961 ΕΩΣ ΤΟ 1971 (σχ. 55)

Η ἀπογραφή τοῦ 1971 ἀποκάλυψε αὐτό πού ἄφηναν νά διαφανῆ οἱ ἐπιμέρους ἔρευνες¹: τό τέλος τῆς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ στήν ὕπαιθρο και τήν ἐξαιρετική συγκέντρωση στίς δύο μεγαλύτερες οίκιστικές περιφέρειες τῆς χώρας. Ὑπογράμμισε ἐπίσης τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ μετανάστευση πρὸς τό ἐξωτερικό στήν ἐξέλιξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Θεσσαλία ἀποτελεῖ μία θαυμάσια ἐπιβεβαίωση αὐτῶν τῶν ἐκτιμήσεων. Για πρώτη φορά, τό διαμέρισμα εἶχε οὐσιαστικές ἀπώλειες. Τό 1961, ὁ πληθυσμός τῶν τεσσάρων νομῶν ἦταν 689.000 κάτοικοι. Τό 1971, οἱ Θεσσαλοὶ δέν εἶναι πιά παρά 659.000. Βέβαια, αὐτή ἡ ἀπώλεια τῶν 4%, σέ διάστημα δέκα χρόνων δέν ἔχει καταστρεπτικές συνέπειες. Θίγει ὅμως τό σύνολο μιᾶς περιοχῆς πού ἀπαριθμῆ μερικές σημαντικές πόλεις και πού ἡ ἀνάπτυξή τους δέν μπόρεσε νά ἐξισορροπήσει τή δημογραφική κατάρρευση ὀρισμένων ἀγροτικῶν περιοχῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τείνει νά περιορίσει τή συμβολή τῆς Θεσσαλίας στό σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ: ἂν τό 1961 ἡ συμβολή αὐτή ἦταν 8,2%, τό 1971 δέν εἶναι πιά παρά 7,5% (σχ. 53).

Ἡ κατανομή τῆς μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἄνιση. Ἡ περιοχή πού θίγεται κυρίως εἶναι ἡ Δυτική Θεσσαλία: ὁ πληθυσμός τοῦ νομοῦ Καρδίτσας μειώνεται κα-

τά 12%, ἐνῶ τοῦ νομοῦ Τρικάλων κατά 8%. Στήν Ἀνατολική Θεσσαλία ἀντίθετα, ὁ συνολικός ἀριθμός τοῦ πληθυσμοῦ παραμένει σχεδόν σταθερός: ὁ πληθυσμός τῆς Μαγνησίας μειώνεται κατά 1%, ἐνῶ τοῦ νομοῦ Λαρίσης αυξάνεται κατά 1%. Στή συνολική μείωση τοῦ θεσσαλικῶν πληθυσμοῦ πού εἶναι 30.000 κάτοικοι, ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας ἀντιπροσωπεύει μόνον 1.000 ἄτομα. Ἡ κατανομή τῆς αὐξησης τῶν κατοίκων κατά ἐπαρχίες ὑπογραμμίζει τό ρόλο τῶν ἀστικῶν ἐπαρχιῶν: μόνον δύο ἐπαρχίες γνωρίζουν αὐξηση τῶν κατοίκων τους, ἡ ἐπαρχία Λαρίσης (+10%) και ἡ ἐπαρχία Βόλου (+2%). Οἱ καθαρά ἀγροτικές ἐπαρχίες ὑφίστανται πραγματική πανωλεθρία: ἡ Ἐλασσόνα φτάνει -18%, τὰ Φάρσαλα -11%, ἡ Καρδίτσα -12%, ἡ Ἀγιά -10%, ἡ Καλαμπάκα -20%, ὁ Ἀλμυρός -14%. Οἱ μόνες ἐπαρχίες πού διατηροῦν τόν πληθυσμό τους εἶναι οἱ ἐπαρχίες Τρικάλων, (-2%), γεγονός πού οφείλεται στήν παρουσία τῆς πόλης, και Τυρνάβου, (-4%), χάρη στίς προόδους πού σημειώθηκαν στήν ἄρδευση και σέ μία ἐξαιρετική ἀγροτική εὐημερία.

Ἡ ὕπαιθρος ἐρημώνεται λοιπόν, πρὸς ὄφελος τῶν πόλεων. Οἱ δῆμοι πού ἔχουν πάνω ἀπό 10.000 κατοίκους (πέντε πόλεις), αὐξάνουν τόν πληθυσμό τους κατά 17% κατά μέσο ὄρο, οἱ κωμοπόλεις μέ πληθυσμό ἀπό 2 ὡς 10.000 κατοίκους μειώνονται κατά 1%, και τὰ χωριά μέ λιγότερους ἀπό 2.000 κατοίκους γνωρίζουν μία μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τους κατά 15%.

Ὁ χάρτης (σχ. 55) τῆς ἐξέλιξης τοῦ πληθυσμοῦ κατά κοινότητες μεταξύ 1961 και 1971, δίνει μία εἰκόνα πολύ διαφορετική ἀπό τήν κατάσταση πού εἶχε παρατηρηθεῖ στήν προηγούμενη δεκαετία. Οἱ περιοχές πού παρακμάζουν εἶναι πολύ περισσότερες και πολύ πιά ἐκτεταμένες. Ἡ ὀρεινή περιοχή πού ἀπλώνεται ἀπό τόν Ὀλυμπο μέχρι τό Πήλιο, συνέχισε στό διάστημα αὐτό νά ὑφίσταται οὐσιαστικές ἀλλοιώσεις. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, οἱ κοινότητες τοῦ Ὀλύμπου ἔχασαν μέσα σέ δέκα χρόνια τό 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους, ὅπως ἄλλωστε και οἱ ὀρεινές κοινότητες τῆς Ὀσσας (Σπηλιά, Ἀνατολή). Στό Πήλιο, τό κεντρικό τμήμα συνεχίζει νά χάνει πάνω ἀπό τό 15% και μερικές φορές πάνω ἀπό τό 20% τοῦ πληθυσμοῦ του, ἐνῶ οἱ κοινότητες πού βρίσκονται γύρω ἀπό τήν περιφέρεια τοῦ Βόλου βλέπουν τόν πληθυσμό τους νά μειώνεται ἐξαιτίας τῶν ἀναχωρήσεων μέ προορισμό τό θεσσαλικό λιμάνι.

Ἀλλά και στά βουνά τῆς Ὀθρους και τῆς Πίνδου σημειώνεται σημαντική παρακμή, ιδιαίτερα στίς περιοχές τῶν Ἀγράφων, ὅπου ἀρκετές κοινότητες χάνουν τό 30% τῶν κατοίκων τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουμε ἐδῶ τή σύζευξη δύο φαινομένων: ὑπάρχει ἀπό τή μιᾶ πλευρά ἡ συνηθισμένη μετανάστευση και ἀπό τήν ἄλλη, πολλές ἀναχωρήσεις πού οφείλονται στήν ἀπώλεια τῶν ἐκτάσεων πού καλύφθηκαν ἀπό τή λίμνη ἀνάσχεσης τῶν ὑδάτων τοῦ φράγματος τοῦ Ταυρωποῦ. Ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι τῆς ἴδιας τάξης μ’ αὐτήν πού σημειώνεται στά Χάσια και στά Ἀντιχάσια και ἐκφράζει μία καθαρή ἀνατροπή τάσης, ἀφοῦ μέχρι τό 1961, ἡ ὑψηλή γεννητικότητα προκαλοῦσε σημαντική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀντίθετα, ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ περισσότερο περιορισμένη στίς ὀρεινές περιοχές τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνας.

Τό νέο φαινόμενο πού παρατηρείται, είναι ότι στό έξηξ ή παρακμή άγγίζει έξίσου τήν περιοχή τής πεδιάδας καί τήν περιοχή τών λόφων.

Οί κεντρικοί λόφοι τής Θεσσαλίας, τά Ρεβένια, έχασαν 20 ως 30 % του πληθυσμού τους κατά κοινότητα. Πρόκειται γιά μιά αποκλειστικά σιτοπαραγωγό περιοχή. Η μηχανοποίηση τών καλλιεργειών καί τής συγκομιδής αύξησε τήν ύποαπασχόληση καί αίτιολογεί τίς άναχωρήσεις. Στήν πεδιάδα τής Δυτικής Θεσσαλίας, τό σύνολο σχεδόν τών κοινοτήτων (έκτός από δύο) είδαν τόν πληθυσμό τους νά μειώνεται στίς άγροτικές ζώνες. Η παρακμή είναι ιδιαίτερα έντονη στά χωριά όπου ή καπνοκαλλιέργεια είχε τή δυνατότητα νά συντηρεί άλλοτε ένα μεγάλο πληθυσμό σέ μιά μή άρδευόμενη έκταση.

Στήν πεδιάδα τής Ανατολικής Θεσσαλίας, οί άγροτικοί πληθυσμοί παρουσίασαν μεγαλύτερη σταθερότητα. Έκει βρίσκονται οί σπάνιες ζώνες πού ο πληθυσμός τους παρουσιάζει αύξηση κατά τήν τελευταία απογραφική περίοδο. Στή Δυτική Θεσσαλία, οί δύο άγροτικές κοινότητες πού αύξησαν τόν πληθυσμό τους όφείλουν άναμφίβολα τήν αύξησή τους σέ ειδικές περιστάσεις (ο Πρίνος τών Τρικάλων καί τό Καλλίθηρο τής Καρδίτσας). Η μικρή κωμόπολη τής Πύλης καί ή γειτονική κοινότητα του Αγίου Βησσαρίωνα αύξήθηκαν χάρη σέ πληθυσμούς πού μετακινήθηκαν από τά Άγραφα, μετά από ένα σεισμό. Στήν πεδιάδα τής Ανατολικής Θεσσαλίας αντίθετα, ή πρόοδος του πληθυσμού του Άμπελώνα θά πρέπει νά αποδοθεί στήν έξάπλωση τής άρδευσης, ένω οί κοινότητες πού βρίσκονται γύρω από τήν παλιά λίμνη Κάρλα έπωφελήθηκαν από τήν αποξήρανσή της. Η λύση του άρδευτικού προβλήματος καί ή δυνατότητα μιās έντατικότερης καλλιέργειας δικαιολογούν τήν έλαφριά αύξηση πού καταγράφεται σέ χωριά όπως τό Στεφαναβίχιο. Στήν παραθαλάσσια περιοχή, οί ζώνες πού προόδευσαν σπανίζουν: είναι ή περίπτωση μιās κοινότητας στό δέλτα του Πηνειού, όπου αύξήθηκαν κατά πολύ οί άρδευόμενες έκτάσεις.

Άλλα χωριά όφείλουν τήν αύξησή τους σέ έξω-άγροτικές αίτίες: ή Νέα Άγχίαλος όφείλει τήν ανάπτυξη της στήν έγκατάσταση μιās άεροπορικής βάσης, ένω όρισμένες παραθαλάσσιες τοποθεσίες του Παγασητικού Κόλπου όπως τά Καλά Νερά, ή Μηλίνα, τά Άνω Λεχώνια έπωφελούνται από τήν τουριστική δραστηριότητα. Αυτό όμως δέν άφορά παρά μιά πολύ περιορισμένη ζώνη.

	Πληθυσμός τό 1961	Πληθυσμός τό 1971
Βόλος	49.221	51.290
Νέα Ίωνία	18.203	19.955
Περιφ. Βόλου	80.846	88.096
Λάρισα	55.391	72.760
Τύρναβος	10.805	10.687
Τρίκαλα	27.876	38.740
Καρδίτσα	23.708	25.830

Έξέλιξη του πληθυσμού τών πόλεων από τό 1961 έως τό 1971

Τελικά, οί μόνες κοινότητες πού αύξησαν αισθητά τόν πληθυσμό τους είναι οί πόλεις.

Θά πρέπει ακόμα νά προσθέσουμε ότι ή αύξηση αυτή είναι άνιση. Στόν Τύρναβο, ή ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα δέν κατόρθωσε νά άντισταθμίσει τίς άναχωρήσεις πού καταγράφηκαν στίς τάξεις τών καπνοκαλλιεργητών καί ο συνολικός πληθυσμός μειώθηκε. Στό Βόλο, οί δυσκολίες του δευτερογενή τομέα έξηγούν τή σχετικά άσθενή αύξηση τής οικιστικής περιφέρειας. Στό έξηξ αναπτύσσονται οί περιφερειακές κοινότητες, ένω ο Βόλος καί ή Νέα Ίωνία πού δέ διαθέτουν χώρο γιά νέες οικοδομές, γνωρίζουν μιά πολύ μέτρια αύξηση του πληθυσμού τους. Η πρόοδος πού σημειώθηκε στήν Καρδίτσα είναι μάλλον περιορισμένη καί έκφράζει τήν έλλειψη δυναμισμού πού χαρακτηρίζει αυτό τό διοικητικό κέντρο. Καμία άλλη δραστηριότητα δέν κατάφερε νά συνεχίσει τήν ώθηση πού είχε δώσει, πριν δέκα χρόνια, ή κατασκευή του φράγματος στόν Μέγδοβα.

Οί δύο πόλεις πού παρουσιάζουν τή μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού είναι τά Τρίκαλα καί ή Λάρισα, πού τείνουν νά αποτελέσουν άντίστοιχα τίς πρωτεύουσες τής Δυτικής καί τής Ανατολικής Θεσσαλίας. Μέ μιά αύξηση 35 % μέσα σέ δέκα χρόνια, τά Τρίκαλα έρχονται στήν πρώτη θέση, παρόλο πού ο βιομηχανικός τομέας είναι ακόμα έλάχιστα αναπτυγμένος. Όσο γιά τή Λάρισα, παρουσιάζει τό ίδιο ποσοστό αύξησης μέ τήν προηγούμενη δεκαετία (30 %), γεγονός πού έπιβεβαιώνει μιά σταθερή συνέχιση τής προόδου.

Άς σημειώσουμε ακόμα ότι από τά μικρά κέντρα μέ πληθυσμό από 5.000 ως 10.000 κατοίκους, όρισμένα όπως ή Καλαμπάκα καί ή Έλασσόνα σημείωσαν σημαντική αύξηση, τήν όποία όφείλουν κυρίως στήν έμπορική καί διοικητική τους δραστηριότητα.

Τελικά, άν ή Θεσσαλία μπόρεσε νά διατηρήσει σέ γενικές γραμμές τόν πληθυσμό της, τό όφείλει στή θετική ανάπτυξη τών πόλεων της.

III.— Η ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

1. ΟΙ ΚΑΤΩ ΤΩΝ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΩΝ (σχ. 56)

Η ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού προσφέρει μιά αρκετά ίκανοποιητική έρμηνεία τής γενικής εξέλιξης. Ένδεικτικός, από τήν άποψη αυτή, είναι ο χάρτης πού άναπαριστά τούς νέους κάτω τών δεκαπέντε χρόνων γιά τό 1961. Σέ γενικές γραμμές, ο χάρτης διαχωρίζει δύο Θεσσαλίες. Ανατολικά, μιά Θεσσαλία μέ σχετικά χαμηλή αναλογία νέων: μόνον σέ έξαιρετικές περιπτώσεις φτάνει τό 35 % καί παραμένει σχεδόν παντού κάτω από τό 30 %, ένω ο μέσος όρος είναι 28,4 % γιά τή Θεσσαλία καί 26,6 % γιά τήν Έλλάδα. Δυτικά μιās γραμμής, ή όποία περνάει κατά προσέγγιση από τήν κορυφή του Όλύμπου, τήν Έλασσόνα καί τούς Σοφάδες, ή αναλογία